

ANTİKÇAĞDA PONTOS BÖLGESİ'NİN TARİHSEL COĞRAFYASI

THE HISTORICAL GEOGRAPHY OF THE PONTOS REGION IN ANTIQUITY

MESUT KINACI*

Öz: Antikçağda büyük bir öneme sahip olan Karadeniz (Pontos) Bölgesi, Halys Nehri'nin doğusunda, Apsarros Nehri'nin batısında, Galatia ve Kappadokia bölgelerinin kuzeyinde yer almaktaydı. Bölgedeki dağlar -doğu batı istikametinde- kıyıya paralel uzanmaktaydı ve sarp bir karakteristiğe sahipti. Çeşitli maden cevherlerini içinde barındıran bu dağlar sık ormanlarla kaplıydı. Bölge arazileriye akarsular tarafından oluşturulan derin vadilerle bölünmekteydi. Akarsuların oluşturmuş oldukları verimli ovalar, bölgede tarım ve hayvancılık yapılmasını sağlamaktaydı. Yörede yetişen bitkiler ve doğal mahsuller antik dünyanın aranan ürünleriydi. Balıkçılığa elverişli olan kıyı bölgelerinde Hellenler tarafından kurulan koloni kentleri bulunmaktaydı. Genellikle limanları olan kıyı yerleşimleri ticari açıdan büyük bir öneme sahipti. İç kesimlerde ise ticari yol güzergâhları üzerine kurulmuş olan küçük yerleşimler ve tapınak kentleri yer almaktaydı. Bölgede ikamet eden çeşitli otokton halklar birbirleriyle mücadele halindeydiler. Esas itibarıyla Karadeniz Bölgesi'nin tarihi coğrafyasını konu alan bu çalışmada, önce pontos (πόντος) kelimesinin kökeni ve anlamı analiz edilmiştir. Coğrafi sınırları belirtildikten sonra bölgenin, dağları ve akarsuları, flora ve faunası, kentleri, dini yerleşimleri ve otokton halkları antik kaynaklar, arkeolojik materyaller, numismatik buluntular ve epigrafik belgeler ışığında ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Karadeniz • Tarihsel Coğrafya • Ekonomi • Kavimler

Abstract: The Black Sea Region (Pontus) which has a great importance in antiquity, was located east of Halys River, west of the Apsarros River and north of the regions of Galatia and Cappadocia. The mountains in the region extend -from west to east- parallel to the coast and are characterised as steep. These mountains which contain various mineral ores, were covered with forests. The region was divided by deep valleys created by rivers. The fertile alluvial deposition that formed the plains of the region, made possible agriculture and animal husbandry. The plants and natural produce of the region were famous in the ancient world. In the coastal areas suitable for fishing, there were colonial cities founded by the Hellenes. Generally, those coastal settlements by a port had great commercial importance. Inland there were small settlements and temple states, built upon commercial routes. Several autochthonous peoples inhabiting the region, fought against each other. The core of this study is the historical geography of the Black Sea Region in antiquity and analysis of the origin of word pontos (πόντος) and its meanings. From ancient sources, archaeological material, numismatic finds and epigraphic documents, following the delimitation of the geographical boundaries, a description is provided of its mountains and rivers, flora and fauna, cities, temple states and autochthonous peoples.

Keywords: Black Sea • Historical Geography • Economy • Tribes

Pontos Kelimesinin Kökeni ve Semantiği

Etimolojik açıdan bakıldığında Pontos (πόντος) kelimesinin Hellence olmadığı, *pont* veya *bent* kökünden türeyerek Karadeniz havzasında yaşayan Thraklar ya da Armenianlıların dilinden Hellenlerin kelime dağarcığına girmiş olabileceği düşünülmektedir. Önce yol ya da geçiş yeri manasında kullanılmış daha sonra ise deniz üzerindeki yol veya deniz anlamını kazanmış olduğu

* Arş. Gör., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Rize.
mesut.kinaci@erdogan.edu.tr

varsayılmaktadır¹.

Semantik perspektiften bakıldığında ise pontos (πόντος) kelimesi birbirinden farklı anlamları içinde barındırmıştır. İlk olarak Homeros² un eserlerinde karşımıza çıkan kelime bazen açık deniz ve okyanusu ima etmek için bazen sadece deniz kelimesinin karşılığı olarak³, bazen de Ikarios Denizi (= ó πόντος Ἰκάριος)⁴ ve Ege Denizi (ó Αἰγαῖος πόντος = Aigaios Pontos)⁵ örneklerinde olduğu gibi okyanusun bir kısmını ya da belirli bir denizi ifade etmek için kullanılmıştır. Bunun yanında bir isimle birleşerek Hellespontos⁶ (= Ἑλλησποντος) ve Propontis (= Προποντις)⁷ gibi birleşik isimler oluşturulurken de kullanılmıştır⁸.

En eski dönemlerinde bile Karadeniz ve kıyıları, yetiştirilen tarım ürünlerinin çeşitliliği ve bolluğuyla, egzotik *florasıyla*, maden ocaklarından çıkarılan cevherlerin kalitesiyle ve iyi işlenmesiyle, kıyılarındaki balık endüstrisiyle ve sözü edilen ürünlerin dış piyasaya açılmasını sağlayan limanlarıyla antik dünyanın ticari pazarında başat konuma erişmiştir. Fakat bölge yalnızca ekonomik avantajlarıyla anılmamış aynı zamanda denizin ters akıntılarıyla, fırtınalarıyla, kayalık ve demirlemeye imkân vermeyen kıyılarıyla, sözü edilen kıyılarda yaşayan sert mizaçlı ve alışılmadık geleneklere sahip halklarıyla da kötü bir ün kazanmıştır⁹.

Akdeniz havzasında yaşayan halklar coğrafyalarının doğası gereği eski dönemlerden itibaren denizcilikte ilerlemiş, sosyal ve ekonomik uğraşlarının genelinde deniz ile ilgili faaliyetlerde bulunmuşlardır. Sözü edilen halklardan biri olan Mykenlerin Geç Bronz Çağı'ndan itibaren Karadeniz'le ilişki kurdukları bilinmektedir¹⁰. Bu dönemde siyasi ve ekonomik arayışlar doğrultusunda Propontis (Marmara Denizi) ve Bosporos (İstanbul Boğazı) aşılmış Pontos'a (Karadeniz) yelken açılmıştır¹¹. Hellenler muhtemelen bölgedeki zenginlikleri 'hazine' olarak algılamışlar, yörenin olumsuz koşullarının ve yöre halkının vahşiliklerinin etkisi altında kalmışlardır. Yurtlarına geri döndüklerinde ise bölge hakkındaki izlenimlerini abartılı bir şekilde anlatmışlardır. Bu anlatılar yerini zamanla sözel gelenek içindeki efsanelere bırakmıştır¹². Öyle ki E. H. Minns'in tabiriyle o dönemde Hellas'ta sıradan birisine Karadeniz sorulunca, alınacak cevap: -“ἄξεινος/ἄξενος (= *misafir sevmez*)” - orası karanlık, tuhaf ve tehlikelerle dolu sıfatıyla anılan bir yer olurdu¹³. Troia Savaşı'nın

¹ Moorhouse 1940, 123 vdd.; 1948, 59; Mitchell 2002, 38 dn. 11; West 2003, 157 vd.; Arslan 2006, 78.

² Hom. *Il.* I. 350; II. 145; 210; 613; 665; IV. 276; 278; V. 771; VI. 219; VII. 6 *etc.*; *Od.* I. 173; II. 263; 370; 421; III. 15 *etc.*

³ θάλαττα/θάλασσα için bk. Hom. *Il.* I. 34; 157; II. 294; XIII. 29; XIV. 392; XVI. 34 *etc.*; *Od.* I. 12; 50; 52; II. 260; 407; III. 5; 142; IV. 313 *etc.*; ἄλς için bk. Hom. *Il.* I. 316; 327; 350; 358; 359; 565; 626 *etc.*; *Od.* I. 72; II. 261; IV. 401 *etc.*. Πέλαγος için bk. *Il.* IV. 295; V. 695; XIV. 16 *etc.*; *Od.* III. 174; 179 *etc.* Ayrıca bk. Arslan 2006, 77 vd. dn. 7; 2007, 2 dn. 7; De Blois 2007, 3; Olshausen 2014, 39.

⁴ Hom. *Il.* II. 144-5.

⁵ Hdt. II. 97.

⁶ Hom. *Il.* II. 845; *Od.* XXIV. 82.

⁷ Hdt. IV. 85; V. 122.

⁸ Olshausen 2014, 39.

⁹ Hdt. IV. 62; 103; Ksen. *Anab.* V. 4. 1-34 *etc.*; Apoll. Rhod. *argon.* II. 1015-1029; 1117; Strab. XII. 3. 18; Diod. XIV. 30. 5-7; ayrıca bk. Minns 1913, 437.

¹⁰ Minns 1913, 437 vd.; Carpenter 1948, 1; Arslan 2006, 78.

¹¹ Tsetschladze 1994, 114; 2002, 81.

¹² Diod. IV. 47. 1-6; ayrıca bk. Minns 1913, 438; Koromila 1991, 75; Arslan 2006, 79.

¹³ Minns 1913, 438.

sonrasında Ion kolonizasyon hareketi sırasında¹⁴ Karadeniz ile doğrudan tanışan Hellenler için bu denizde seyahat etmeye uygun gemilerinin olmaması, sözü edilen denizin dev dalgaları, kayalık kıyıları, ansızın oluşan fırtınaları¹⁵, adalarının ya da demirleyecek limanlarının azlığı¹⁶ ve kıyılarda yaşayan halkların düşmanca tavırları¹⁷ nedeniyle bu metaforun doğruluk payı bulunmaktaydı. Sözü edilen nedenlerden dolayı Hellenler Pontos'tan korkmuş ve onu ἄξεινος/ἄξενος = *misafir sevmeyen* olarak adlandırmışlardır¹⁸. Böylelikle bu denizin adı ἄξεινος Πόντος (Aksenos Pontos) = *Misafir Sevmeyen Deniz* olarak anılmaya başlanmıştır¹⁹. Bu durum, gemi inşa teknolojisinde gelişmelerin yaşandığı M.Ö. VIII. yüzyıla kadar devam etmiştir²⁰.

M.Ö. VIII. yüzyılda ve VII. yüzyılın başlarında sınırlı imkânlarla sahip bir coğrafyada yaşamaları, nüfus artışına paralel olarak işsizliğin artması, teknolojiye yaşanan gelişmelerle endüstriyel üretimin artması, üretimin artmasıyla hammadde ve pazar ihtiyacının doğması *etc.* gibi nedenlerle Hellas ile Küçük Asya'da yaşayan Hellenler koloni kurma girişimlerine sürüklenmiştir²¹. Bu amaç doğrultusunda uzak coğrafyalara gidebilmek, büyük denizlerin dev dalgalarına ve sert akıntularına karşı koyabilmek için gücünü içinde barındırdığı elli kürekçisinden alan *pentēkontoros* adlı gemileri inşa etmişlerdir²². *Pentēkontoros* isimli gemilerin inşasıyla birlikte bir zamanlar olanaksız olduğuna inanılan Bosporos'un akıntularına karşı ilerleyebilmek, dev dalgalarına ve sert iklimine rağmen Karadeniz'de rahatça seyahat edebilmek mümkün olmuştur. Ayrıca Karadeniz ve kıyılarındaki zenginlikler hakkında abartılı duyuları da Hellenlerin sözü edilen bölgede koloni kurma isteğini

¹⁴ De Angelis 2010, 252.

¹⁵ Arr. *periplus* III. 2; IV. 4.

¹⁶ Ovid. *Tri.* IV. 4. 55 vdd.; Strab. VII. 3. 6; ayrıca bk. Arslan 2006, 79 vd. dn. 17.

¹⁷ Herodotos bölgede yaşayan İskitlerin ve Tauris halkının insan kurban ettiklerini (IV. 62; 103), İskitlerin düşmanlarının derilerini yüzüp teşhir ettiklerini ve onların kafataslarından yaptıkları kupayla şarap içtiklerini ifade etmiştir (IV. 64-65). Strabon (VII. 3. 6) da Herodotos'un İskitler hakkında anlattıklarına benzer tanımlamalar yapmıştır. Daha detaylı bilgi için bk. Eur. *IT.* 35-42; 335-345; 380-394; Diod. IV. 40. 3-4; 47. 2; Arr. *periplus* IV. 4; V. 3; ayrıca bk. Carpenter 1948, 1; Danoff 1962, 1055; Koromila 1991, 75; Işık 2001, 1; West 2003, 152 dn. 4; 157.

¹⁸ Pind. *Pyth.* IV. 203; Eur. *Andr.* 793; *IT.* 253; 341; *Anonym. periplus.* 86 str. 4; Ps.-Scymnus (735-737); ayrıca bk. Diod. IV. 40. 3-4; Ovid. *Tri.* IV. 4. 55 vdd.; Apoll. Rhod. *argon.* II. 983; Strab. VII. 3. 6; Mela I. 102; Plin. *nat.* IV. 12. 76 a; VI. 1. 1; ayrıca bk. Arslan 2006, 80; De Blois 2007, 1.

¹⁹ Bazı araştırmacılara (Moorhouse 1940, 125; 1948, 59; Allen 1947, 87; Mitchell 2002, 37 dn. 10; ayrıca bk. Avram *et al.* 2004, 924; Arslan 2006, 80; De Blois 2007, 1 vdd. dn. 2 vdd.; King 2008, 32) göre Hellen dilinde "konuk sevmeyen" anlamını veren "aksenos" sıfatı eski Pers dilinde kara/siyah manasına gelen *axšaena* sıfatından türemiştir. Bunun yanında M.Ö. 485/480-M.Ö. 406 yılları arasında yaşamış olan tragedya yazarı Euripides de (*IT.* 107) Karadeniz'i belirtmek için "πόντος μέλας" (= kara/siyah deniz) kullanmıştır.

²⁰ Carpenter 1948, 2 vdd.; Labaree 1957, 29.

²¹ Sen. *ad. Helv.* VII; ayrıca bk. Greaves 2002, 104 vdd.; 2007, 9 vdd.; De Angelis 2010, 252-254. Buna karşı bk. Tsetschlade 2010, 56 vdd.

²² Carpenter 1948, 7 vd.; Labaree 1957, 1; Casson 1986², 43; 77; Boardman 1999⁴, 239. *Pentēkontoros* olarak adlandırılan gemiler, otuz kürekli *triakontoros* adlı gemilerin geliştirilmesiyle ve hacminin büyütülmesiyle inşa edilmiştir. 30 metreyi aşan bir uzunluğa sahip olan bu gemiler her iki tarafında da yirmi beş kürekçinin rahat bir şekilde kürek çekmesine imkân veriyordu. Sözü edilen geminin yapılmasıyla birlikte geminin seyri için uygun rüzgârları beklemeye gerek kalmamış, kürek çeken mürettebatın artırılmasıyla ters akıntılara karşı koyabilecek hıza ulaşılmıştır. Kürekçilerin senkronize hareket edebilmesini sağlamak sabit bir seyir hızı yakalamak için müzisyenlerin dahi gemi tayfasına dâhil edilmiş olduğu anlaşılmaktadır (Kınacı 2012, 18).

titiklemiştir. Böylelikle başta Miletoslular²³ olmak üzere, Megaralılar, Khioslular ve Phokaiialılar Karadeniz kıyılarına koloniler kurmuşlardır²⁴. Tarım, maden, balıkçılık ve ticaret amaçlı kurulan Herakleia Pontike (Karadeniz Ereğlisi), Sinope (Sinop), Amisos (Samsun), Kotyora (Ordu), Kerasos (Giresun), Trapezus (Trabzon) *etc.* gibi koloniler genellikle bir limana sahiplerdi²⁵. Bu sayede bölgeden elde edilen zenginlikler, limanlar vasıtasıyla Akdeniz ve Hellen coğrafyasına taşınmış, bu ticari sistem ilerleyen süreçte hem ana şehrin hem de kolonilerin müreffeh olmasını sağlamış ve Hellenler için hayati önem arz etmiştir²⁶. Böylelikle onların zihninde tezahür eden “*misafir sevmez ve korkunç*” imgelemi son bulmuş, Karadeniz artık εὐξεινος (eukseinos) = *misafirperver/konuksever* sıfatıyla tasavvur edilmeye ve böyle anılmaya başlanmıştır²⁷. Hellenler Karadeniz’i *konuksever deniz* (= eukseinos pontos [εὐξεινος πόντος]) şeklinde adlandırarak, söz konusu denizi ve tanrıları teskin etmeyi amaçlamışlar, cesaret kırıcı *misafir sevmez* (= ἄξεινος/ἄξενος) sıfatını kullanmaktansa *misafirperver*’i (= εὐξενος) yeğlemişlerdir²⁸.

Hellen yazarlar tarafından *aksenos* ve *eukseinos* sıfatlarıyla birlikte Karadeniz’i karşılamak için kullanılan pontos kelimesi, anlam genişlemesi yaşayarak sadece sözü edilen denizi adlandırmak için değil; aynı zamanda o denizin kıyılarını ifade etmek için coğrafi bir bölge adı olarak da kullanılmıştır. Herodotos eserinde pontos terimini οἱ τὸν Πόντον οἰκέοντες = *Pontos’u iskan edenler*²⁹ ve οἱ ἐκ τοῦ Πόντου στρατευόμενοι = *Pontos’tan sefere çıkanlar*³⁰ *etc.*; Ksenophon da ἐν τῷ πόντῳ = *Pontos’ta*³¹ ve τοὺς περιοικοῦντας τὸν πόντον = *Pontos civarını iskan edenler*³² *etc.* gibi belirli bir coğrafyayı ifade etmek için kullanmıştır. Amaseia’lı (Amasya) coğrafyacı Strabon da bölgenin Persler tarafından iki satraplığa ayrıldığını, satraplıklardan birine *asil Kappadokia*; *Tauros yakınındaki Kappadokia* veya *büyük Kappadokia* diğerine ise *Kappadokia Pontika* adının verildiğini belirtir. Bölge, Makedonyalılar tarafından ele geçirildiğinde ise sözü edilen iki satraplığın krallığa dönüştürüldüğünü ve Makedonyalıların Kappadokia Pontika’yı Pontos şeklinde adlandırdıklarını ifade etmiştir³³. Buna göre Pontos, coğrafi bir isim olarak Küçük Asya’nın kuzeydoğu kesimini ve Karadeniz’in güneydoğu kıyılarını belirtmek için kullanılmış olsa da sözü edilen coğrafyayı ifade etmek için ἡ πρὸς τῷ Πόντῳ Καππαδοκία = *Pontos önündeki Kappadokia*³⁴ ya da Καππαδοκία ἡ περὶ

²³ Karadeniz kıyılarına koloni kuranlar arasında Miletosluların başat bir konumda oldukları görülmektedir. Öyle ki Yaşlı Plinius (*nat.* V. 21. 122) Karadeniz kıyısında 90 tane Miletos kolonisi olduğunu belirtmektedir.

²⁴ Boardman 1999⁴, 241 vdd.; Greaves 2007, 9 vdd. Platon (*Phaid.* 109b), Hellenlerin bu faaliyetlerini “*havuz kıyısında yaşayan kurbağalara ve karıncalara*” benzetmiştir.

²⁵ Drews 1976, 18 vdd.; Tssetskhladze 1994, 78 vdd. Karadeniz kıyılarındaki Hellen kentlerinin listesi ve bu kentlerin kuruluş tarihleri için bk. Atasoy 1997, 9-11.

²⁶ Minns 1913, 439 vdd.; Işık 2001, 6; King 2008, 29.

²⁷ Pind. *Nem.* IV. 48-50; ayrıca bk. *FGrHist* Hekat. (1.) 18a; b; Hdt. I. 6; IV. 86 *etc.*; Eur. *Rhes.* 428; *IT.* 125 *etc.*; Strab. I. 3. 4; 5; II. 5. 22; VII. 3. 6; XI. 8. 4; Mela I. 102 *etc.*

²⁸ Işık 2001, 2; Avram *et al.* 2004, 924; Arslan 2006, 82; De Blois 2007, 1 vdd.; King 2008, 33.

²⁹ Hdt. IV. 8; 10.

³⁰ Hdt. VII. 95.

³¹ Ksen. *Anab.* V. 2. 2; V. 6. 15; 19 *etc.*

³² Ksen. *Anab.* V. 6. 16.

³³ Strab. XII. 1. 4.

³⁴ Strab. XII. 1. 4. Strabon yörede ikamet eden halktan, bazen *Pontos’lular* (XII. 3. 33) bazen *Pontos Eukseinos çevresinde yaşayan yöre halkı* (XI. 8. 4) ve *Pontos halkı* (XII. 3. 33) bazen de *Pontos Kappadokialıları* diye bahsetmiştir (XII. 3. 2). Ayrıca bk. Arslan 2006, 85.

Fig. 1. Pontos Bölgesi

τὸν Εὐξένον = *Euksenos çevresindeki Kappadokia*³⁵ terimleri de kullanılmıştır.

Tarihsel Coğrafya

Asya ve Avrupa'nın arasında yer alan Küçük Asya'nın kuzeyinde Karadeniz, batısında Ege Denizi güneyinde ise Akdeniz bulunmaktadır. Bölgenin topografik özelliklerine bakıldığında, kuzey ve güney kısmında denize paralel uzanan büyük sıra dağlar göze çarpmaktadır³⁶. Dağların yüksek zirvelerinin ardında, uzun ve geniş nehirler tarafından bölünen derin vadiler yer alırken, kıyı kesiminden iç bölgelere geçiş sadece dar geçitlerle sağlanabilmektedir. Pontos Bölgesi'nin doğusu Küçük Armenia (Armenia Minor) ve Trapezus'un doğusunda yer alan Kolkhis ile sınırlanırken³⁷; batısında bulunan Paphlagonia adlı bölgeden Halys (Kızılırmak) Nehri ile ayrılmıştır³⁸. Güneybatı sınırı ise Galatların Trokhmoi kavminin yaşadığı yöreyle Halys Havzası ve Halys Nehri'nin kollarından olan Kappadoks (Deliceçay) ile Skylaks (Çekerek) Irmağı'nın kuzey kıyılarından oluşmuştur³⁹. Pontos Bölgesi'nin güney sınırında ise Kappadokia Bölgesi bulunmaktaydı. Kappadokia'nın kuzey batısında bulunan Khamanene Dağları'nın en batı ucundan başlayan sınırlar, sarp bir bölgeye tahkim edilmiş olan Dasmende'ye varır, buradan ise Laviansene'nin en doğu ucuna kadar uzanırdı⁴⁰. Pontos Bölgesi'nin coğrafi sınırları genel hatlarıyla bu şekilde betimlenebilir (Fig. 1).

Yerleşim Tarihi: Genel Bakış

Pontos Bölgesi derinlemesine incelendiğinde kendine özgü coğrafi karakteristiğe sahip dört yöreye

³⁵ Polyb. V. 43. 1; ayrıca bk. Olshausen 2014, 40.

³⁶ Strab. XII. 2. 10.

³⁷ Strab. XII. 3. 17-18.

³⁸ Hdt. I. 6; 72; Strab. XII. 1. 1; 3. 1-2; 9; 12.

³⁹ Strab. XII. 3. 39; ayrıca bk. Arslan 2007, 16.

⁴⁰ Strab. XII. 1. 1; 2. 10.

ayrılabilir. Bu bölgeler: Halys'ün kuzey kısmında yer alan yüksek bölge; Iris (Yeşilirmak) ve Lykos (Kelkit Çayı) vadileri ve bu nehirlerin yan kolları tarafından oluşturulan çekirdek bölge; Halys ve Iris vadileriyle bölünmüş Kuzey Anadolu Dağlık Bölgesi ile Halys'ün ağzından Trapezus'un doğusuna ve Apsarros (Çoruh) Nehri'ne kadar olan kıyı bölgeler şeklinde sıralanabilir⁴¹.

Sözü edilen bölgelerden ilkinde, Lykos ve Iris vadileri ve onların yan kolları tarafından meydana getirilen alüvyonlu bölgede; bu araziye boydan boya geçen nehirlerin iki tarafında da verimli topraklar bulunmaktaydı. Bölgeye dair engin bilgilerine istinaden Strabon bu yöreyi birçok kesime ayırmıştı. Bunlardan ilki adını civardaki Phazemon (Vezirköprü) yerleşiminden alan Phazemonitis kesimiydi⁴². Phazemonitis'in kuzeyi Gazelonitis (Bafra Ovası) ve Amisosuların topraklarıyla sınırlanmıştı. Yörenin doğusu Iris Nehri ve Phanaroria (Taş Ova) yöresiyle; batısı Halys Nehri ile çevrenirken; güney kısmında Strabon'un da memleketi olan Amaseia bulunmaktaydı⁴³. Phazemonitis'in güney doğusunda ise Stiphane (Ladik) Gölü yer almaktaydı. Gölün kenarında Laodikeia kenti⁴⁴, İkizari kalesi ve Mithradates Hanedanlığı'na ait bir saray vardı. Strabon (XII. 3. 38), bölgenin güneyinde, Amaseialıların teritoryumu civarında sağlığa yararlı olan Phazemonitis sıcak su kaynaklarının bulunduğunu ifade etmiştir⁴⁵. Ayrıca burada sarp ve yüksek bir dağa konuşlandırılmış olan Sagyion Kalesi'ne de değinilmektedir. Su sarnıçları bakımından zengin olan bu kale savaş dönemlerinde Mithradates Hanedanlığı'na birçok avantaj sağlamıştı⁴⁶.

Iris Nehri'nin aşağı havzasında yer alan Gazakene kesiminin kuzeyinde Phazemonitis bulunmaktaydı. Mithradates Hanedanlığı'nın eski yönetim merkezi olan Amaseia kenti de bölgenin sınırları dâhilindeydi. Strabon (XII. 3. 15; 39), bölgenin en önemli kenti aynı zamanda doğduğu yer olan Amaseia'dan övgüyle bahsetmektedir. Iris Nehri'nin ikiye böldüğü bir vadinin üzerine kurulmuş kent, etrafını çevreyen dağlarla ve surlarla adeta bir kaleyi anımsatmaktaydı.

Amaseia'nın kuzey batısında; Tavşanlı dağlarının güneyinde ise giderek genişleyen bir vadi üzerinde Khiliokömön (Binköy) Ovası bulunmaktaydı⁴⁷. Ardından sınırları Halys'e kadar uzanan, oldukça verimli ve 500 *stadia* (ca. 90 km.) genişliğinde topraklara sahip Diakopene ve Pimolisene⁴⁸ yörelerine ulaşılmaktaydı. Pimolisene arazilerinin bir kısmının Halys'ün batısında bulunması nedeniyle bu yörenin bir kısmı Paphlagonia arazileri içinde yer almaktaydı⁴⁹. Babanommon ve Ksimene yöreleri ise Amaseia'nın batı sınırını belirlerken, Ksimene Halys'e kadar uzanmaktaydı⁵⁰.

Skylaks ve Iris nehirlerinin sularıyla çevrenilmiş olan Zelitis yöresi; Amaseia'nın güneyinde; Ksimene'nin doğusunda; Dazimonitis (Kaz Ova) yöresinin ise batı kısmında yer alırdı. Yaşamaya elverişli görünen yörenin adı, sınırları dâhilinde bulunan tapınak kenti Zela'dan (Zile) gelmek-

⁴¹ Olshausen 1978, 438; Arslan 2007, 16.

⁴² Strab. XII. 3. 38; ayrıca bk. Olshausen 2014, 43.

⁴³ Strab. XII. 3. 38.

⁴⁴ Magie 1950, 178 dn. 6; Arslan 2007, 19 dn. 68.

⁴⁵ Phazemonitis sıcak su kaynakları Havza'ya lokalize edilmektedir (Magie 1950, 1068 dn. 6); ayrıca bk. Wilson 1960, 187-192; Olshausen – Biller 1984, 15 vdd.

⁴⁶ Strab. XII. 3. 38.

⁴⁷ Strab. XII. 3. 39. Khliokomon Ovası günümüzde Sulu Ova olarak anılan yöreye eşitlenmektedir. Yörenin lokasyonu ile ilgili tartışmalar için bk. Magie 1950, 1067 dn. 5.

⁴⁸ Anderson'a (1903, 99 vdd.) göre yörenin adı, burada bulunan ve Strabon (XII. 3. 40) döneminde harabe haline gelmiş olan Pimolisa (Osmancık) kalesinden gelmektedir.

⁴⁹ Strab. XII. 3. 25; 39-40; ayrıca bk. Ruge 1950, 1386 vd.

⁵⁰ Strab. XII. 3. 39.

teydi⁵¹. Semiramis Tepesi üzerine kurulu olan Zela, etrafını çevreleyen tepeler sayesinde oldukça korunaklıydı. Burası bir kent olmaktan ziyade Pers tanrılarının kutsal alanı olarak görülmüştü⁵².

Dazimonitis yöresi de Iris'in orta akış alanında tarıma oldukça uygun bir ovaydı. Ovanın kuzeybatısında Amaseia; kuzeydoğusunda ise Komana (Gümenek) kenti bulunmaktaydı. Strabon (XII. 3. 15), kendi döneminde terkedilmiş olan Gaziura (Turhal) adlı bir kalenin bölgedeki varlığından bahsetmektedir. Hem Dazimonitis hem de Zelitis yörelerini kontrol altında tutan etrafı surlarla çevrili kale Mithradates Hanedanlığı'na birçok fayda sağlamıştı⁵³.

Dazimonitis ovasının birkaç km. kuzeyinde; Tokat İli'nin yaklaşık 10 km. kuzeydoğusunda; Phanaroia'nın üst tarafında; Iris Nehri'nin kenarındaki bir tepe üzerine kurulmuş Komana kenti yer almaktaydı. Thermodon Nehri (Terme) kentin ortasından geçerek, yörenin su ihtiyacının giderilmesini sağlamaktaydı⁵⁴. Amaseia'nın doğusunda tarım ve hayvancılık için oldukça elverişli Ebemi (Yassıçal) Kasabası bulunmaktaydı⁵⁵.

Strabon (XII. 3. 30) tarafından Pontos'un en iyi kısmı olarak addedilen Phanaroia ca. 215 m. rakımlıdır⁵⁶. Amaseia'nın doğusunda yer alan Phanaroia'nın batısında Lithros (Baraklı) Dağı, güneyinde Ophlimos (Bel/Buyhale) Dağı bulunmaktaydı. Bölgenin doğusu ise Paryadres (Parkhal/Parkhar) dağ silsilesiyle kuşatılmıştı⁵⁷. Kaynağı Armenia'da olan Lykos Nehri ile Amaseia dolaylarındaki dar geçitlerden geçen Iris Nehri yöreyi boydan boya ikiye ayırdıktan sonra vadinin orta kısmında birleşmekteydi⁵⁸. Phanaroia yöresinde bulunan Kabeira (Niksar) ise Paryadres Dağlarının eteklerinde ve Eupatoria kentinin 150 *stadia* güneyinde yer almaktaydı⁵⁹. Burada Mithradates'in sarayı, av sahaları, madenleri ve su değirmeni vardı⁶⁰. Bu değirmen muhtemelen civar yerleşimlerdeki tahılı öğütme için de kullanılmıştır⁶¹. Kabeira civarında ca. 200 *stadiadan* daha az bir mesafede "yeni yer" manasına gelen Kainon Khorion adlı yerleşim bulunmaktaydı. Strabon bu yörenin sarp ve mahfuz kayalıklardan ibaret olduğunu belirtmektedir. Üst tarafta bulunan kaya ise oldukça yüksek olmasına rağmen görkemli surlarla çevrelenmişti. Hem etrafının devasa duvarlarla çevrili olması hem de çevresinin ormanlarla kaplı, dağlık ve susuz olmasından dolayı buraya erişmek neredeyse imkânsızdı. Öyle ki 120 *stadialık* bir alan içinde düşmanın kamp kurmasına olanak sağlayacak nimetlerden mahrumdu. Fakat etrafının aksine surlarla çevrili olan müstahkem mevkinin iç kısmı oldukça zengin pınarlara sahipti. Bu nedenle Mithradates VI Eupator'un en

⁵¹ Strab. XII. 3. 37; ayrıca bk. Arslan 2007, 22.

⁵² Caes. *Bell. Alex.* 72; Strab. XII. 3. 37; Plin. *nat.* VI. 3. 10. Pompeius, M.Ö. 64 yılında yaptığı düzenlemeyle Zelitis yöresinin arazilerini genişletmiş, Zela'yı ise, kent statüsüne taşımıştır (Strab. XI. 8. 4; XII. 3. 37).

⁵³ Ayrıca bk. Anderson 1903, 69; Magie 1950, 180 dn. 11; Cramer 1971, 306.

⁵⁴ Strab. XII. 3. 15; 32.

⁵⁵ Arslan 2007, 27.

⁵⁶ Magie 1950, 178.

⁵⁷ Strab. XII. 3. 30; ayrıca bk. Şaroğlu 2010, 38.

⁵⁸ App. *Mithr.* 115; Strab. XII. 3. 15; 30; ayrıca bk. Olshausen – Biller 1984, 27 vdd.; Arslan 2005, 121; 2007, 28. Strabon'un (XII. 3. 30) anlatılarına göre: söz konusu nehirlerin birleştiği yerde Mithradates Hanedanlığı'na mensup krallardan Mithradates VI Eupator kendi adına izafeten Eupatoria adlı bir kent kurmuştur. Pompeius buraya geldiğinde kentin inşasının yarıda kaldığını görmüş, bu nedenle kentin arazisini genişletmiş ve buraya adını bahşederek Magnopolis'i inşa etmiştir.

⁵⁹ Strab. XII. 3. 30; 31.

⁶⁰ Strab. XII. 3. 30.

⁶¹ Magie 1950, 180 dn.11.

kıymetli hazineleri burada muhafaza edilmişti⁶². Yakınlara konuşlanmış olan ve Ameria olarak adlandırılan mevkide Pharnakes'in *Mên* tapınağı yer almaktaydı⁶³.

Pontos Bölgesi'nin diğer bir kesimi ise Küçük Armenia ile Pontos'un güneydoğu sınırını; Kappadokia'nın kuzeyinde bulunan Laviansene yöresiyle güney sınırını oluşturan Yukarı Halys bölgesiydi. Kuzeyinde Zela ve Komana tapınak kentleri bulunmaktaydı. Bölge Strabon tarafından Kamisene (Kemiş) ve Kulupene olmak üzere iki yöreye ayrılmıştır. Kamisene yöresinin adını burada bulunan ve Strabon zamanında harabe halinde olan Kamisa Kalesi'nden almış olması muhtemeldir. Kulupene yöresi ise, Akdağlar Bölgesi'nde yer almaktaydı. Eskiden Megalopolis diye adlandırılmış olan Sebasteia (Sivas) ve önceden Karana ismiyle anılmış olan Sebastopolis (Sulusaray) yörenin en önemli yerleşimlerini oluşturmuştu⁶⁴. Artova kısmı ise, Sebastopolis'in doğusunda; Skylaks Irmağı'nın kuzey kesimi boyunca uzanan bir konuma sahipti. Burada eskiçağa ait birkaç küçük yerleşimin yanı sıra Bedir Kale'de konuşlandırılmış olan bir garnizon ile eskiden Boryza denilen Verisa (Balus) adlı yerleşim bulunmaktaydı. Phiara/Siara (Yenihan/Yıldızeli) ise Boryza'nın güneyinde olup Sebasteia yolu üzerinde yer alan küçük bir yerleşimdi⁶⁵.

Kuzey Anadolu dağlık bölgesi Pontos'un üçüncü coğrafi kesimini oluştururdu. Karadeniz kıyısındaki Themiskyra (Çarşamba Ovası) yöresinden kıyı şeridi boyunca, Pontos'un doğu sınırını oluşturan Paryadres Dağları'nı da içine alarak, Küçük Armenia'ya kadar uzanırdı. Karadeniz sahili boyunca birbirinin ardı sıra uzanan dağlarda, nehirler tarafından bölünen vadiler bulunmaktaydı⁶⁶. Bu dağlık bölgeden bahsedilirken genellikle bölgenin yer şekilleri, *flora* ve *fauna*'sı üzerinde durulmuştur. Pharnakeia ve Trapezusia civarında bulunan Paryadres ve onun uzantısı olarak görülen Moskhika dağları doğal zenginlikleriyle Pontos Bölgesi'nin önemli yörelerindedir. Küçük Armenia'dan başlayan yöre Paryadres dağ silsilesiyle Kerasos ve Kotyora kentlerinin hinterlandını (güney kısmı) da kapsamaktadır⁶⁷.

Pontos Bölgesi'nin son ve belki de en önemli kesimi Halys Nehri'nin Karadeniz'e döküldüğü yerden Trapezus'un doğusuna; Apsarros Irmağı'na kadar ulaşan kıyılarıydı. M.Ö. ca. 750 yılında başlayan kolonizasyon hareketiyle birlikte sözü edilen kesime birçok Hellen kolonisi kurulmuştur. Böylelikle kıyı kesimindeki kent ve kasabalarda Hellenlerin, sahil şeridinin güneyindeki dağlık kesimde ise otokton halkların yaşadığı söylenebilir. Strabon (Strab. XII. 3. 28), yöre hakkındaki engin bilgilerine dayanarak, Pontos Bölgesi'nin bu kısmını da kendi içinde beş farklı yöreye ayırmıştı. Bu yörelerden ilki olan Gazelonitis, Halys'ün denize döküldüğü yerde oluşan alüvyonlu ovanın doğusundan başlayarak, Saramene yöresine kadar uzanmaktaydı. Gazelonitis yöresi düzlük olmasının yanı sıra her şeyin yetişebileceği oldukça verimli topraklara sahipti. Yörenin bir kısmı

⁶² Strab. XII. 3. 31.

⁶³ Strab. XII. 3. 31.

⁶⁴ Strab. XII. 3. 37; Plin. *nat.* VI. 3. 8; Ptol. *geogr.* V. 6. Strabon'a (*ibid.*) göre Pompeius M.Ö. 64 yılında Megalopolis, Kamisene ve Kulupene yörelerini birleştirmek suretiyle bir eyalet oluşturmuştur. Fakat daha sonraki Roma valileri tarafından bu eyaletin bir kısmı Komana rahiplerine, bir kısmı Zela rahibine, bir kısmı da Galatia *tetrarkhesi* Ateporiks'e verilmiştir. Ateporiks öldüğünde ise, bu yöre Romalılara ait bir eyalet haline getirilmiştir. Buradaki halk ise özel bir siyasi organizasyona sahip Karana'ya tabi kılınmış, yöre de Karanitis olarak anılmaya başlamıştır. Geri kalan kısım ise Pontos kraliçesi Pythodoris ve Komana başrahibi Dyteutos'a bırakılmıştır.

⁶⁵ Ptol. *geogr.* V. 6; ayrıca bk. Anderson 1903, 37 vdd.; Wilson 1960, 272 dn. 112; Arslan 2007, 31.

⁶⁶ Strab. XII. 3. 18.

⁶⁷ Strab. XII. 3. 28.

Amisoslular tarafından işgal edilmiş, geriye kalan kısmı ile Pharnakeia, Trapezus, Küçük Armenia ve Kolkhis'e kadar olan topraklar Pompeius tarafından Galat *tetrarkhes*'i Deiotaros'a verilmişti⁶⁸.

Gazelonitis yöresinden sonra Strabon'un anlatmaya değer bir yer olarak görmediği Saramene yöresine gelinmekteydi. Burası Amisene arazilerine kadar uzanmaktaydı. Adını Amisos kentinden almış olan Amisene ise Sidene ve Themiskyra yörelerini de kapsamaktaydı. Amisos kenti ise Sinope'nin *ca.* 900 *stadia* doğusunda, Saravene ve Themiskyra ovalarının arasında yer almaktaydı. Kentin kuzeyi Karadeniz'in kıyısında bulunan bir koyu da kapsamakta ve Karadeniz ile sınırlanmaktaydı⁶⁹. Amisos kenti verimli topraklarının yanı sıra, Amazonların ve Sidenelilerin ülkesi olan Themiskyra'yı da kapsamaktaydı. Burası Amisos'un doğusunda yer almakla birlikte sözü edilen kente takriben 60 *stadia* uzaklıktaydı⁷⁰. Themiskyra, bir tarafında deniz, bir tarafında sık ormanlar, diğer bir tarafında da dağlık bir araziyle çevrelenmiş, içinden nehirler geçen oldukça verimli bir ovaydı⁷¹.

Themiskyra yöresinden sonra, Themiskyra gibi iyi sulanmadığı halde verimli bir ova olan Sidene'ye gelinirdi. Burası Themiskyra'nın doğusunda yer almakla birlikte aynı sözü edilen yöre gibi Amisos kentinin teritoryumu içinde yer alırdı. Yörede deniz tarafına konuşlandırılmış Khabaka (Kaleköy/Ünye), Phabda (Fatsa) ve Side (Bolaman) kaleleri bulunmaktaydı. Sidene yöresi ismini Side Kalesi'nden almıştır. Yöre verimli olmanın ve bol hasat sağlamanın yanında değerli şahsiyetler de yetiştirmişti. Bunlardan biri Strabon'a da hocalık yapmış olan gramerci Tyrannion'du⁷².

Sidene yöresinin doğusunda Sinopeliler tarafından kurulmuş koloni kenti Kotyora yer almaktaydı⁷³. Kotyora'nın doğusunda ise Sinope'nin kolonisi olan ve iyi tahkim edilmiş Kerasos kenti bulunmaktaydı⁷⁴. Mithradates Hanedanlığı'ndan I. Pharnakes M.Ö. 183 yılında Sinope kentini ve onun Sinopitis diye adlandırılan teritoryumunu ele geçirdikten hemen sonra Kotyora ve Kerasos kentlerini de hâkimiyeti altına almıştı⁷⁵. Ardından Kotyora sakinlerini Kerasos kentine taşımak suretiyle (*synoikismos*)⁷⁶ kendi adına izafeten Pharnakeia kentini kurmuştu⁷⁷. Dar bir kıyı şeridi boyunca uzanması sebebiyle kent iyi bir şekilde tahkim edilmiştir. Pharnakeia'dan doğuya

⁶⁸ Strab. XII. 3. 13.

⁶⁹ Strab. XII. 3. 14; Plin. *nat.* VI. 2. 7.

⁷⁰ Skylaks *Periplous* 89; Apoll. Rhod. *argon.* II. 101; Plin. *nat.* VI. 4; Ptol. *geogr.* V. 6; ayrıca bk. Olshausen – Biller 1984, 171

⁷¹ Strab. XII. 3. 15.

⁷² Strab. XII. 3. 16. Strabon (*ibid.*) yörenin diğer önemli şahsiyetlerinin Rhathenos'un oğlu Demetrios ve matematikçi Dionysodoros olduğunu ifade eder.

⁷³ Ksen. *Anab.* V. 5. 3 vdd.; Diod. XIV. 31. 1; Arr. *periplus* XVI. 3. Ksenophon (*ibid.*) batıya doğru denize açılmadan önce askerlerle birlikte burada kırk beş gün kalmıştır ve burada bulunduğu dönemde kentin Sinopelilere vergi verdiğini gözlemlemiştir.

⁷⁴ Ksen. *Anab.* V. 3. 2-3; Strab. XII. 3. 17; Arr. *periplus* XVI. 4; ayrıca bk. Hamilton 2013, 202.

⁷⁵ Polyb. XXIII. 9. 2-3; XXIV. 1. 1-3; Liv. XL. 2. 6; Strab. XII. 3. 11; ayrıca bk. Olshausen 1974, 154; Kınacı 2014, 209.

⁷⁶ Synoikismos (= συνοικισμός) kelimesi Hellence *birlikte yaşamak* veya *birlikte hareket etmek* manasına gelmektedir. Yakın coğrafyalarda yaşayan birbirinden farklı küçük toplulukların yerlerinin değiştirilerek, bir araya getirilmesi suretiyle yeni kurulmuş bir kentte iskân ettirilmesini böylelikle yeni bir polis/kent oluşturulmasını öngören bir iskân politikasıdır (Liddel – Scott 1996, s.v. συνοικισμός; Hansen – Nielsen 2004, 115 vdd.).

⁷⁷ Strab. XII. 3. 17; Arr. *periplus* XVI. 3-4; ayrıca bk. Ballestor-Pastor 2000-2001, 63; Kınacı 2014, 209-210.

doğru gidildiğinde Tripolis (Tirebolu) kasabasına ulaşılmaktaydı⁷⁸. Tripolis'in doğusunda ise Argyria yöresi bulunmaktaydı. Tripolis yöresinden sonra ise Sinopeliler tarafından kolonize edilmiş bir Hellen kenti olan Trapezus'a ve onun Trapezusia olarak adlandırılan teritoryumuna gelinmekteydi⁷⁹. Yöre doğuda Rhizaion (Rize) ile sınırlanmıştı⁸⁰.

Orografya

Pontos Bölgesi'nin coğrafyasında en belirgin unsur kıyıya paralel uzanan ve kıyı bölgeleriyle iç bölgelerin bağlantısını kesen dağlardır. Genel olarak engebeli bir karakteristiğe sahip olduğu gözlemlenen bölgenin en dağlık kısmını doğudaki yöreler oluşturur. Zira iç bölgelerle kıyı yerleşimleri arasında iklim ve bitki örtüsünün yanında sosyo-ekonomik koşullar da farklı bir karakteristik göstermektedir.

Themiskyra Ovası'nın güney sınırı Amazonios Dağı (Mason Dağ) tarafından çizilmekteydi. Armonios Dağı'ndan doğan Thermodon Nehri Amazonios dağının eteklerinde sözü edilen dağdan çıkan kaynak sularıyla birleştikten sonra Themiskyra ovasını boydan boya aşarak Karadeniz'e dökülmekteydi⁸¹. Koralla (Görel Burnu) ve Kordyle (Akçakale civarı) arasında ise Hieron Dağı (Yoros Burnu) bulunmaktaydı. Burası Sinope'ye üç bin beş yüz; Koralla'ya yüz elli; Kordyle'ye kırk *stadia* uzaklıktaydı⁸².

Lithros⁸³ ile Ophlimos⁸⁴ Dağları Phanarolia bölgesinin batısında bulunmaktaydı⁸⁵. Pontos Bölgesi'nin topografyasını şekillendiren Tauros ve Kaukasos dağ silsilelerinin bir uzantısı olan Paryadres Dağları⁸⁶, Sidene ve Themiskyra arazilerini boydan boya aşarak Pontos Bölgesi'nin güneydoğu kesiminin yüzey şekillerini oluşturmakta ve bölgenin Armenia Minor (Küçük Armenia) ile olan sınırını çizmekteydi⁸⁷. Sarp bir karakteristiğe sahip olan Skydises Dağı, Pharnakeia ve Trapezus'un güney kısmı boyunca uzanmaktaydı⁸⁸. Trapezus civarında yer alan Thekhes Dağı'nın Paryadres

⁷⁸ Hamilton (2013, 198) bölge coğrafyasını incelerken Tripolis kentinin Hellenistik Dönem'ine ait kalıntılara rastlamadığını belirtir.

⁷⁹ Strab. XII. 3. 17-18; Arr. *periplus* XVI. 6.

⁸⁰ Prokop. *de Bell.* VIII. 2. 3; ayrıca bk. Braund *et al.* 2000, 1226.

⁸¹ Apoll. Rhod. *argon.* II. 974-983; Strab. XII. 3. 15; Mela I. 105; Plin. *nat.* VI. 3. 10; Amm. Marc. XXII. 8. 17; ayrıca bk. Hirschfeld 1894, 1753.

⁸² Strab. XII. 3. 11; Arr. *periplus* XVII. 5.

⁸³ Lithros, Baraklı Dağı'na (Ruge 1926, 776); ya da Akdağ'a eşitlenmektedir (Talbert 2000, 1233).

⁸⁴ Bel/Buyhale'ye lokalize edilmektedir (Arslan 2007, 27).

⁸⁵ Strab. XII. 3. 30.

⁸⁶ Paryadres Dağları Kuttag/Kara Bel (Smith 1854, 554); Parkhal/Parkhar (Arslan 2007, 27) ve yüksekliği 1500 m. ye kadar ulaşan Canik Dağları'yla eşitlenmektedir (Olshausen 2014, 44). Bu dağların Kotyora ve Kerasos kentlerinin güneyinde kalan kısmı *ca.* 3000 m. yüksekliğe ulaşmaktadır (Hind 1994, 135).

⁸⁷ Strab. XI. 2. 15; 12. 4; 14. 5-6; XII. 3. 18; 28; 30; Plin. *nat.* V. 27; VI. 9. 11; ayrıca bk. Smith 1854, 554.

⁸⁸ Strab. XII. 3. 18; Ptol. *geogr.* V. 6. 8. Dağın konumu kesin olarak belirlenememiştir. Bu nedenle söz konusu dağın lokalizasyonu üzerine çeşitli araştırmacılar farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Buna göre: Kiepert tarafından Skydises Dağı'nın, Gürlek Dağı'nın güneyinde, Euphrates'in ise kuzeyinde olduğu belirtilmiştir. Bazı araştırmacılar dağın Harşit ve Çoruh nehirleri arasında olduğunu öne sürmektedir (Ruge 1927, 617 vd.). Diğer araştırmacıların bir kısmı dağın lokalizasyonu için Kuzey Anadolu dağ silsilesinden Giresun Dağları'nı önerirken (Olshausen – Biller 1984, 167); öteki kısmı söz konusu dağın Kaçkar Dağları'yla eşitlenebileceği görüşündedir (Talbert 2000, 1236). Ayrıca bk. Arslan 2007, 34 dn. 134.

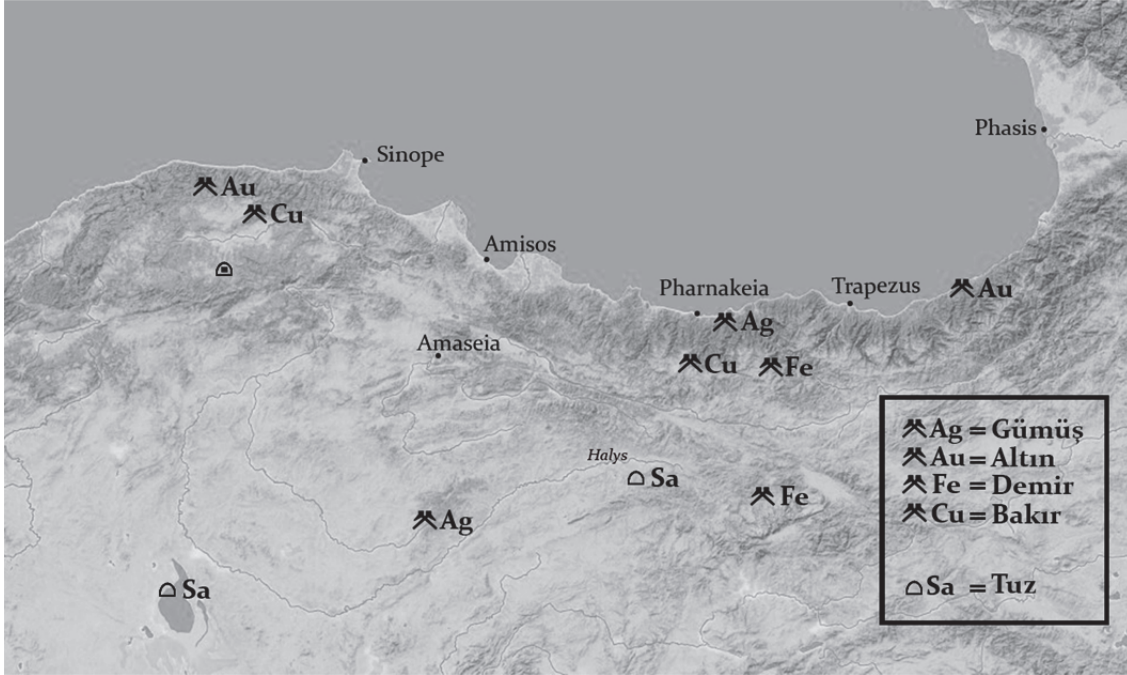

Fig. 2. Pontos Bölgesi'nde Bulunan Madenler

ve Skydises Dağları'nın bir uzantısı olduğu düşünülmektedir⁸⁹. Thekhes Dağı'nın zirvesine ulaşan Hellen askerlerinin, burada denizi görünce *deniz deniz!* (θάλαττα θάλαττα!) diye bağırarak Ksenophon (*Anab.* IV. 7. 24) tarafından aktarılmaktaydı⁹⁰.

Paryadres Dağları'nın bir uzantısı sayılan Moskhika Dağları Trapezus ve Rhizaion'un kıyıya yakın kesiminden Kolkhis'e doğru uzanmakta, burada Kolkhis ve Iberia arasındaki sınırı oluşturmaktaydı⁹¹. Yüksek kesimleri ormanlarla kaplı olan bu dağın engin kısımlarında üzüm yetiştirilmekteydi⁹².

Antik yazarların anlatılarından ve sonraki dönem araştırmacılarının tetkiklerinden genel olarak Pontos Bölgesi'nde yer alan dağların zengin maden rezervlerine sahip oldukları anlaşılmaktadır. En zengin rezervler ise Paryadres Dağları'nda bulunmaktaydı⁹³. Sözü edilen dağların Phazimonitis yöresinin güneyinde kalan kesimi gümüş⁹⁴, Dazimonitis civarında uzanan kısmı ise demir⁹⁵ ve bakır yatakları bakımından oldukça zengindi⁹⁶. Paryadres Dağları'nın Themiskyra yöresinden Trapezus kentinin hinterlandını içine alan kesimi ise gümüş, demir, bakır⁹⁷, alum (şap)⁹⁸ rezervlerine sahipti⁹⁹.

⁸⁹ Ksen. *Anab.* IV. 7. 21. Lokalizasyonu kesinlik kazanmamış olan Thekhes Dağı'nın Trapezus sınırlarında yer alan ve deniz seviyesinden *ca.* 2000 m. yükseklikte yer alan Pontos Geçitleri'nin (Zigana) güneybatı kesimi olduğu düşünülmektedir (Ruge 1934, 1600 vd.; Talbert 2000, 1236).

⁹⁰ Sicilyalı Diodoros (XIV. 29) ise dağı *Khenion* adıyla anmaktadır.

⁹¹ Strab. XI. 2. 15; 12. 4; 14. 1; XII. 3. 18; Mela I. 109; Plin. *nat.* V. 27. 99; Plut. *Pomp.* XXXIV. 1; Ptol. *geogr.* V. 6; 12. Moskhika Dağları'nın Pontos Bölgesi'nin topografyasını şekillendiren Kaçkar Dağları'yla eşitlenebileceği serdedilmektedir (Arslan 2007, 33). Bu dağlar yaklaşık olarak 4000 m. yüksekliğe sahiptir (Hind 1994, 135).

⁹² Herrmann 1933, 344; Talbert 2000, 1261.

⁹³ Magie 1950, 179; Hind 1994, 135.

⁹⁴ Anderson 1903, 100; Magie 1950, 179 dn. *h.*

⁹⁵ Ksen. *Anab.* V. 5. 1; Strab. XII. 3. 19; ayrıca bk. Rostovtzeff 1932, 212; Peake 1933, 643; Arslan 2007, 34 vd.

⁹⁶ Cumont – Cumont 1906, 239 vdd.; Magie 1950, 179 dn. *g.*

⁹⁷ Aristot. *Mir. Ausc.* 62 (835a str. 9-14); Plin. *nat.* VII. 56. 197.

Tripolis'in doğusunda yer alan Argyria, adını yöredeki zengin gümüş yataklarından almaktaydı¹⁰⁰. Bölgede kalay, alüminyum ve gümüş¹⁰¹ gibi maden cevherlerinin yanı sıra beryll¹⁰², khryselektron¹⁰³, panzehir taşı¹⁰⁴, mavi ve yeşil akik¹⁰⁵ gibi değerli taşlar da bulunmaktaydı (Fig. 2).

Hidrografya

Canlıların suya olan gereksinimlerinden dolayı tarih boyunca beşeri faaliyetlerin tatlı su kaynakları etrafında veya nehirlerin havzalarında meydana geldiği belirgin bir genellemedir. Bunun yanında coğrafyanın şekillenmesinde de akarsuların ve çeşitli su kaynaklarının önemi göz ardı edilmemelidir. Zira nehirlerin oluşturduğu vadiler, taşıdıkları alüvyonlarla oluşan verimli ovalar, havzalarında bulunan arazilerin sulanması *etc.* gibi sebeplerle akarsular, üzerinde buldukları yöreleri biçimlendirmişlerdir. İrili ufaklı birçok ırmak, dere ve çayı bünyesinde barından Pontos Bölgesi'nin genel coğrafi karakteristiği de söz konusu akarsular tarafından oluşturulmuştur. Bölgede bulunan debileri yüksek akarsular yıl boyunca düzenli olarak akarken, özellikle doğu kesimlerde bulunan ve kaynağını yağmur ya da kar sularından alan küçük dereler sadece sonbahar ve kış aylarında şiddetli akım sağlayabilmişlerdir¹⁰⁶.

Küçük Asya sınırlarındaki nehirlerin en uzununu olan Halys, kaynağını Kappadokia'da bulunan Kamisene yöresinden almaktaydı¹⁰⁷. Daha sonra batıya yönelen nehir, Galatia ve Paphlagonia boyunca zikzaklar çizerek uzanmakta, kuzeyde Kulupene güneyde Laviansene yörelerini baştan uca aşmaktaydı. Nehir, Saravene ve Mazaka yörelerini birbirinden ayırdıktan sonra Tatta Gölü'nün kuzeyinden Pontos Bölgesi'nin istikametine dönmekteydi. Burada Ksimene ve Babanomom yörelerinin tuzlu kayalıkları (tuzlalar [= ἄλα]) arasından akmakta, Pimolisene yöresini geçtikten sonra Olygassys (İlgaz Dağları) eteklerinden doğuya yönelerek sularını Karadeniz'e boşaltmaktaydı. Bu ırmağın denize döküldüğü yerin doğusunda Amisos kentinin sınırlarında yer alan Gazelonitis (Bafra Ovası) yöresi; batısında ise Sinope kenti yer almaktaydı ve nehir her iki kent arasındaki sınırı oluşturmaktaydı¹⁰⁸.

Halys Nehri antikçağda birçok coğrafi bölge arasındaki hudutları çizmenin yanı sıra çeşitli halkların imgeleminde medeniyetler arasındaki duvar olarak da algılanmıştı. Herodotos nehrin önce Lidyalılar ile Medler daha sonra ise Lidyalılar ve Persler arasındaki sınırları belirlediğini ifade

⁹⁸ Plin. *nat.* XXXV. 42. 183-184. Plinius'a (*ibid.*) göre alum (şap) rengi solmuş ya da matlaşmış yünün ve altının parlatılmasında kullanılmıştır.

⁹⁹ Broughton 1938, 620 vdd.; Magie 1950, 179; 1068 vdd. dn. 8.

¹⁰⁰ Hamilton'a (2013, 199) göre gümüş madeni bu yörenin haricinde bir de Gümüşhane'de bulunmaktadır.

¹⁰¹ Strab. XII. 3. 19-27; Arr. *periplus* XVI. 4; *Anonym. periplus.* 36 str. 6-10.

¹⁰² Plin. *nat.* XXXVII. 20. 79.

¹⁰³ Plin. *nat.* XXXVII. 43. 127.

¹⁰⁴ Plin. *nat.* XXXVII. 22. 84.

¹⁰⁵ Plin. *nat.* XXXVII. 37. 115 dn. *b-c*; ayrıca bk. Hamilton 2013, 205. Trabzon ile İstanbul arasındaki sahil şeridindeki kara taş kayalarının aşınmasıyla oluşmuş bol miktarda akik taşı bulunmaktadır.

¹⁰⁶ Jaoshvili 2002, 12.

¹⁰⁷ Strab. XII. 1. 4; 3. 12. Modern araştırmacılara göre, Kızılırmak (Halys), Sivas'ın doğusundaki Zara-Refahiye arasında bulunan Kızıldağ'dan doğmaktadır ve bu nedenle Kızılırmak olarak anılmaktadır (Efe 1996, 39). Kaynağını Küçük Asya'dan alan ve ülke içinde dolaşarak denize dökülen nehirlerin en uzununu olan Kızılırmak 1355 km. uzunluğa sahiptir (Jaoshvili 2002, 12).

¹⁰⁸ Hdt. I. 6; Strab. XII. 3. 9; 12-13; 25; 39; Arr. *periplus* XV. 1.

etmişti¹⁰⁹. Daha sonraki dönemlerde ise Kappadokia, Phrygia, Paphlagonia ve Pontos bölgeleri arasındaki sınır olarak da kabul edilmişti¹¹⁰. Gemi olmaksızın aşılması oldukça zor olan Halys yer yer iki *stadi*ndan (*ca.* 355 m.) daha geniştir¹¹¹.

Kaynağını güneydoğu Pontos'taki Anti Tauros dağlarından alan Iris, Pontos Bölgesi'ne hayat veren akarsuların en önemlilerinden biriydi¹¹². Pontos'taki Komana kentinin ortasından ve Dazimonitis yöresinin sonuna kadar kuzeybatı istikametinde ilerleyen nehir, sözü edilen yerleşimlerden sonra batıya yönelmekteydi¹¹³. Gaziura kentine doğru kuzeye kıvrıldıktan sonra Amaseia kentini baştanbaşa kesmekte¹¹⁴, Amisos'un güneyinde Skylaks Irmağı'yla birleşmekteydi. Bu birleşmenin ardından nehir, doğuya yönelmekte Ophlimos ve Lithros dağlarının oluşturdukları vadinin ortasında kurulmuş olan Eupatoria/Magnopolis kentinde Lykos Nehri'nin suları Iris'e katılmaktaydı¹¹⁵. Bunun akabinde kuzey istikametine dönen Iris, Themiskyra arazisini baştan uca sulamaktaydı. Nitekim Themiskyra'dan sonra taşıdığı suları Karadeniz'e boşaltmaktaydı¹¹⁶. Xenophon (*Anab.* V. 6. 9), nehrin genişliğinin yer yer üç *plethron*'a (*ca.* 90 m.) ulaştığını belirtmektedir. Buna göre Halys ile kıyaslandığında daha kısa¹¹⁷ ve küçük, siyasi bakımdan ise sınırları belirleyen bir nehir olarak görülmemiş olmasına rağmen, oluşturduğu vadiler, ovalar ve suladığı araziler açısından Halys'ten geri kalmamaktaydı.

Phazemonitis yöresinin Phanaroia'ya doğru uzanan tarafında denize benzeyen Stiphane Limne bulunmaktaydı. Sözü edilen göl, balık yönünden oldukça zengin olup, etrafı otlaklarla çevriliydi¹¹⁸. Bu gölün yakınlarında, Amaseia'nın kuzeyinde, Phazemonitis'in sıcak su kaynakları (θερμὰ ὕδατα τῶν Φαζημωνιτῶν) bulunmaktaydı. Söz konusu sıcak su kaynağının sağlık açısından oldukça faydalı olduğu ifade edilmekteydi¹¹⁹. Ayrıca her biri gaga şeklinde uzanan sarp bir dağın üzerinde Sagyion Kalesi bulunmaktaydı. Strabon (XII. 3. 38), burada zengin su rezervlerine sahip bir su sarnıcının olduğunu belirtmiştir. Bu sarnıç hem savaş hem de barış dönemlerinde Mithradates Hanedanlığı için oldukça faydalı olmuştu¹²⁰.

¹⁰⁹ Hdt. I. 6; 28; 72-75; Strab. XII. 1. 3; Arr. *periplus* XV. 1; ayrıca bk. Aiskh. *Per.* 860-870.

¹¹⁰ Hdt. I. 6; 72; V. 52; Strab. XII. 1. 1; 3. 1-2; 9; 40.

¹¹¹ Ksen. *Anab.* V. 6. 9.

¹¹² Strab. XII. 3. 15; Ptol. *geogr.* V. 6. Strabon (*ibid.*) Iris Nehri'nin kaynağı olarak Phanaroia'yı işaret etmiştir. Modern araştırmalar nehrin kaynağı olarak Köse Dağları'nı işaret etmektedir (Soylu – Gönlüol 2003, 17).

¹¹³ Strab. XII. 3. 15.

¹¹⁴ Plin. *nat.* VI. 3. 8.

¹¹⁵ Strab. XII. 3. 30; 39; Plin. *nat.* VI. 4. 11.

¹¹⁶ Apoll. Rhod. *argon.* II. 365-370; 960-965; Strab. XII. 3. 15; Arr. *periplus* XV. 3; Val. Flac. IV. 600; Amm. Marc. XII. 8. 17. Arrianus (*ibid.*) Iris Nehri'nin Karadeniz'e döküldüğü yerde Ankon (Cıva Burnu) Limanı'nın yer aldığını belirtmektedir.

¹¹⁷ Yeşilırmağın uzunluğu 519 kilometredir (Jaoshvili 2002, 12).

¹¹⁸ Strab. XII. 3. 38.

¹¹⁹ Strab. XII. 3. 38. Phazemonitis sıcak su kaynakları Phazemon'un *ca.* 25 km. güneydoğusunda yer alan bugünkü Havza'ya eşitlenmektedir. Havza'da bulunan ve M.S. II. yüzyıla tarihlenen bir yazıttan (CRAI 1925, 35) kentin *astynomosunun* kaplıcanın zemin taşlarını yeniden döşettiği ve su kemerini tamir ettirdiği anlaşılmaktadır. Asklepios ve Nymphe'lere ilişkin adak yazıtları da MS IV. yüzyılda dahi hastaların şifa bulmak amacıyla buraya geldiklerini göstermektedir (Anderson *et al.* 1910, 37 vdd. no: 24-27; ayrıca bk. Anderson 1903; 82 vd.; *et al.* 1910, 43 vdd. n° 28-32 a; Magie 1950, 1068 dn. 6; Arslan 2007, 18 dn. 64).

¹²⁰ Strabon (XII. 3. 38), Pompeius'un M.Ö. 64 yılında yaptığı düzenlemelerin ardından haydutluk amacıyla yukarı çıkanlara faydası olmasın diye söz konusu su sarnıcının büyük kayalarla doldurulduğunu ifade etmektedir.

Lykos Irmağı kaynağını Küçük Armenia'dan almaktaydı. Batı istikametinde akan ırmak daha sonra kuzeye dönmekte, Nikopolis'i aştıktan sonra Magnopolis'te Iris Nehri'ne katılmaktaydı¹²¹.

Strabon'a (XII. 3. 15) göre kaynağı Phanaroia civarında olan Thermodon, Amazonios Dağı'nın eteklerinde küçük kaynaklarla birleşip Themiskyra Ovası boyunca akmaktaydı¹²². Yer yer Iris Nehri'yle paralel uzanan nehir, Themiskyra'nın baştan uca sulanmasını olanaklı kılmakta, daha sonra ise sularını Karadeniz'e boşaltmaktaydı¹²³. Ksenophon'dan (*Anab.* V. 6. 9) edinilen bilgilere göre geçilmesi oldukça güç olan Thermodon yer yer üç *plethron* (ca. 90 m.) genişliğe sahipti. Themiskyra'nın doğusu Beris (Miliç) adlı bir dere ile sınırlanmaktaydı. Bu akarsu Thermodon'un ca. 90 *stadia* doğusunda bulunmaktaydı¹²⁴. Beris Irmağı'nın ca. 60 *stadia* doğusuna gidildiğinde ise Thoaris (Curi Deresi) ile karşılaşılırmaktaydı¹²⁵. Phigamos (Ceviz Deresi), Sidene/Polemonium'un ca. 160 *stadia* batısından Karadeniz'e dökülmekteydi. Bazı araştırmacılara göre, Oinoe'ye (Ünye); diğer araştırmacılar tarafından ise Oinoe'nin ca. 40 *stadia* batısına lokalize edilmektedir¹²⁶. Sidenos (Bolaman Çayı) ise Paryadres Dağları'ndan kaynaklanmaktaydı ve Sidene/Polemonium yöresinin topraklarını suladıktan sonra Karadeniz'e dökülmekteydi¹²⁷.

Melanthios (Melet Irmağı) Nehri Kotyora'nın yaklaşık olarak 60 *stadia* doğusunda yer almaktaydı. Pontos Polemoniakos ve Pontos Kappadokos arasındaki sınırı oluşturmaktaydı¹²⁸. Pharmatenos (Pazar Suyu) Kotyora'nın ca. 210 *stadia* doğusunda yer almaktaydı¹²⁹. Trapezus'un ca. 180 *stadia* doğusunda bulunan Hyssos (Karadere) Deresi'nin Karadeniz'e aktığı yerde, adını söz konusu dereden alan Hyssos Limanı bulunmaktaydı¹³⁰. Hyssos Limanı'nın yaklaşık olarak 90 *stadia* doğusunda Ophis (Istala) Deresi yer almaktaydı. Arrianus'a göre bu dere Kolkhisliler'in ülkesiyle Thiannike arasındaki sınırı çizmekteydi¹³¹. Ophis'in Karadeniz'e boşaldığı ağızda Opious adlı küçük bir yerleşim ve liman bulunmaktaydı. Burası Rhizios (Rize) Deresi'nin 120 *stadia* batısında yer almaktaydı¹³². Psykhros (Baltacı Deresi) ise Ophis'in 30 *stadia* doğusundaydı¹³³.

¹²¹ Strab. XII. 3. 30; 39; Plin. *nat.* VI. 4. 11.

¹²² Ayrıca bk. Plin. *nat.* VI. 3. 10; Apoll. Rhod. *argon.* II. 970-980. Ammianus Marcellinus (XXII. 8. 17) ise Thermodon Nehri'nin, kaynağını Armonios Dağı'ndan aldığını ileri sürmüştür. Ptolemaios (*geogr.* V. 6) ise nehrin Pontos Dağları'nın güney yamaçlarından kaynağını aldığını savunmuştur. Söz konusu antik yazarlar tarafından Themiskyra yöresiyle eşleştirilmiş olan Thermodon Nehri, Pseudo-Plutarkhos (*de fluv.* XV. 1) tarafından Karadeniz'in kıyılarında yer alan İskit topraklarına lokalize edilmiştir. İskenderiyeli Dionysios ([M.Ö. I. ya da II. yüzyıl] *Perieges.* 772-786) ise ırmağı Karadeniz'in güney kıyılarına yerleştirirken Iris ve Thermodon nehirlerini karıştırarak Thermodon yerine Iris Nehri'ni betimlemiştir (bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Bekker-Nielsen – Jensen 2015, 231-242). Fakat modern araştırmalar nehrin kaynağının Küçük Asya'daki Pontos Dağları'nın kuzey tarafa bakan eteklerinde olduğunu göstermiştir (Poellauer 2000, 3).

¹²³ Strab. XII. 3. 15.

¹²⁴ Arr. *periplus* XVI. 1; ayrıca bk. Talbert 2000, 1230.

¹²⁵ Arr. *periplus* XVI. 1.

¹²⁶ Arr. *periplus* XVI. 1; ayrıca bk. Arslan 2005, 122 dn. 126.

¹²⁷ Plin. *nat.* VI. 4. 11; Arr. *periplus* XVI. 3.

¹²⁸ Plin. *nat.* VI. 4. 11; Arr. *periplus* XVI. 3.

¹²⁹ Arr. *periplus* XVI. 3.

¹³⁰ Arr. *periplus* VII. 1. Hyssos Limanı günümüzde Araklıçarşı veya Sürmene Limanı'na eşitlenmektedir. Bahsi geçen limanın yakınındaki Canayer Platosu üzerinde -muhtemelen bölgenin ve limanın gözetlenerek güvenliğinin sağlanması amacıyla inşa edilmiş olan- bir kale yer almaktadır (Arslan 2005, 54 vd.).

¹³¹ Arr. *periplus* VII. 1.

¹³² Ptol. *geogr.* V. 6.

Kalos (İyidere), Psykhros Irmağı'nın *ca.* 30 *stadia* doğusunda, Rhizios Irmağı'nın ise *ca.* 120 *stadia* batısındaydı¹³⁴. Rhizios Irmağı da adını havzasında bulunan Rhizaion yerleşiminden almıştı¹³⁵. Rhizios Irmağı'ndan *ca.* 30 *stadia* sonra Askouros (Taşlıdere), oradan da *ca.* 60 *stadia* sonra Adienos adlı ırmaklara gelmekteydi. Adienos'un *ca.* 180 *stadia* doğusunda Athenai (Pazar) Irmağı bulunmaktaydı. Athenai Irmağı'nın *ca.* 7 *stadia* batısında ise Zagatis (Hemşimdere) yer almaktaydı¹³⁶. Adienos (Kibledağ Deresi) Deresi Athenai Kenti'nin (Pazar) *ca.* 180 *stadia* batısında akılmaktaydı¹³⁷.

Prytanis (Fırtına Deresi) Moskhika Dağları'nın kuzey yamaçlarından kaynağını almakta, Abgabes yerleşiminin yanından dolanarak Karadeniz'e dökülmekteydi. Athenai ile Prytanis arasında *ca.* 40 *stadia* mesafe vardı. Prytanis'in kıyısındaki arazilerde ise Ankhilaos'un sarayı bulunmaktaydı¹³⁸. Pyksites (Değirmen Dere) de sularını Karadeniz'e boşaltan derelerden bir diğerydi. Prytanis Irmağı'nın *ca.* 90 *stadia* kuzeydoğusunda yer almaktaydı¹³⁹.

Prokopios'a (*de Bell.* VIII. 2. 1-9) göre, kaynağını Armenia ve Trapezus civarındaki Paryadres Dağları'ndan alan Akampsis (Çoruh) Nehri birçok dağlık ve ormanlık alan boyunca akılmaktaydı. Athenai kentinin *ca.* 250 *stadia* ötesinde Apsaros Irmağı'yla birleşmekte, ardından Karadeniz'e dökülmekteydi. Arrianus'un (*periplus* VII. 4-5) anlatılarından Akampsis Nehri'nin gemilerin yüzmesine oldukça elverişli olduğu anlaşılmaktadır.

Flora ve Fauna

Antik kaynaklar ilk başlarda Karadeniz'in ve onun kıyılarının olumsuz hava koşullarını vurgulamışlardır. Fakat söz konusu olumsuz iklim koşulları Karadeniz'in kuzey kıyılarında olduğunun aksine güneydoğu kıyılarında biraz daha ılıman ve elverişlidir. Kıyıya paralel uzanan sıradağlar bölgenin iklimi üzerinde oldukça etkili olmuştur. Öyle ki hem iç bölgelerden gelebilecek soğuk hava dalgalarının Pontos Bölgesi'ne ulaşmasını engellemiş hem de denizin taşımış olduğu ılıman ve nemli havanın muhafaza edilmesini sağlamıştır. Kıyıda esen rüzgârlar ise nemli havanın yüksek bölgelere taşınmasını sağlarken dik yamaçlardaki soğuk hava kütlesiyle karşılaşan nemli hava yağmur olarak yöreye dökülmüştür. Sonuç olarak, söz konusu şartlar dâhilinde Pontos Bölgesi, mevsimsel sıcaklık farkının az olduğu, yıl boyunca bol yağış alan, ılıman -yer yer subtropikal- bir iklime sahiptir¹⁴⁰. Bu iklimik özelliklerinin yanı sıra bölgede bulunan irili ufaklı birçok akarsu hem bölge arazilerinin sulanmasını olanaklı kılmış hem de taşıdıkları alüvyonlarla pek çok mahsuldar ova meydana getirmiştir. Söz konusu elverişli iklimsel koşullar sayesinde yöre oldukça zengin ve egzotik *flora*'yı, dolayısıyla da çeşitli türleri ihtiva eden bir *fauna*'yı da bünyesinde barındırmıştır.

Arazileri Lykos ve Iris nehirleriyle sulanan Phanaroia, Pontos'un en verimli yöresi olarak görülmekteydi. Zeytin ağaçları ve üzüm yetiştiriciliğiyle ön plana çıkmasının yanında bir bölgede

¹³³ Arr. *periplus* VII. 2.

¹³⁴ Arr. *periplus* VII. 2.

¹³⁵ Arslan 2005, 66.

¹³⁶ Arr. *periplus* VII. 2-3.

¹³⁷ Arr. *periplus* VII. 3.

¹³⁸ Arr. *periplus* VII. 3.

¹³⁹ Plin. *nat.* VI. 4. 12; Arr. *periplus* VII. 3. Bazı araştırmacılara göre Değirmendere (Talbert 2000, 1235) ile bazılarına göre ise Piskala Deresi'yle eşitlenmektedir (Bryer – Winfield 1985, 336 dn. 9). Ayrıca bk. Arslan 2005, 67.

¹⁴⁰ Jaoshvili 2002, 11.

bulunabilecek nimetlerin tümüne sahipti¹⁴¹. Stiphane Gölü'nün çevresi ise her türden hayvana ev sahipliği yapmaya elverişli otlaklarla kaplıydı. Bunun yanında İkizari kalesinin etrafı genellikle ağaçsız ve ekime elverişli olarak tasvir edilmişti¹⁴². Strabon (XII. 3. 15; 39), doğduğu yer ve aynı zamanda Mithradates Hanedanlığı'nın eski yönetim merkezi olan Amaseia'dan övgüyle söz etmekteydi. Iris Nehri'nin ikiye böldüğü bir vadinin üzerine kurulmuş kentin tarıma elverişli arazilerinin bir kısmı ağaçlarla, diğer kısmı ise atların ve diğer hayvanların yaşamasına elverişli otlaklarla kaplıydı.

Halys'ün denize döküldüğü yerin doğusundan Saramene yöresine kadar uzanan Gazelonitis, düzlük olmasının yanı sıra her şeyin yetişebileceği oldukça verimli topraklara sahipti. Otlakların bol olmasıyla birlikte burada, Kappadokia ve Pontos'ta yaygın olmayan küçükbaş hayvancılık gelişmiş, yumuşak yünlü hayvanların bolluğu nedeniyle de koyunyünü endüstrisi oluşmuştu. Ayrıca bu yörede diğer bölgelerde ender rastlanan ceylan da bulunmaktaydı¹⁴³.

Bitek arazilere sahip Dazimonitis yöresinde bulunan Komana kentinin her yanı üzüm bağlarıyla doluydu¹⁴⁴. Komana yakınlarında bulunan Naspercene'de de üzüm yetişmekteydi¹⁴⁵ Amisos kenti ise verimli topraklarının yanı sıra, Amazonların ve Sidenelilerin ülkesi olan Themiskyra'yı da kapsamaktaydı. Themiskyra, bir tarafında deniz, bir tarafında sık ormanlar, diğer bir tarafında da dağlık bir araziyle çevrelenmiş, içinden nehirler geçen oldukça verimli bir ovaydı. Bunun sebebi ise, Iris ve Thermodon nehirlerinin ovayı boydan boya dolaşmasıydı. Sürekli nemli kalan, rahatlıkla sulanabilen arazileriyle ve otlaklarıyla ova, sığır ve at sürülerinin kolaylıkla beslenmesine olanak sağlamaktaydı. Bu kadar çok sulanmasından dolayı burada bir kere dahi kıtlık olmamıştı, akdarı, süpürge otu, ayçiçeği¹⁴⁶, üzüm, armut, elma, ayva¹⁴⁷, ceviz¹⁴⁸ ve fındık gibi sebze-meyveler bol miktarda yetişmekteydi. Öyle ki yılın herhangi bir günü ormana giden bir kimse bol miktarda meyve bulabilirdi. Meyveler bazen ağaçlardan sarkar bazen de dökülen yaprakların altında bulunur ve bu sayede korunmuş olurdu. Otlakların ve meyvelerin bolluğu birçok vahşi hayvanı da bölgeye çekmiş, bu sebeple yöre avcılık için oldukça cazip olmuştu¹⁴⁹. Themiskyra yöresinden sonra, Themiskyra gibi iyi sulanmadığı halde oldukça verimli bir ova olan ve bol hasat sağlayan Sidene'ye gelinmekteydi¹⁵⁰.

Dar bir kıyı şeridi boyunca uzanması sebebiyle iyi tahkim edilmiş olan Pharnakeia verimli topraklara sahipti. Yöre, topraklarında yetişen kiraz (= *ceresia*) ile ünlüydü. Bu meyve, Romalı

¹⁴¹ Strab. II. 1. 15; XII. 3. 30. Bölgede araştırma yapan yerbilimci Hamilton (2013, 261), söz konusu bölgede hiç zeytin ağacına rastlamadığını, bölgenin konumu ve yüksekliğinden dolayı burada zeytin ağacının yetişmesine uygun ortamın olmadığını ifade etmektedir. Buna karşın bölgede incelemelerde bulunmuş olan gezgin Anderson (1903, 55), Taşova yakınlarında zeytin preslerine rastladığını ifade etmiştir. Ayrıca bk. Munro 1901, 54; Broughton 1938, 607 vdd.; Magie 1950, 178; Arslan 2007, 28 dn. 108; Olshausen 2014, 44.

¹⁴² Strab. XII. 3. 38; ayrıca bk. Magie 1950, 178.

¹⁴³ Strab. XII. 3. 13.

¹⁴⁴ Strab. XII. 3. 36.

¹⁴⁵ Plin. nat. XIV. 9. 76.

¹⁴⁶ Plin. nat. XIV. 102. 165.

¹⁴⁷ Plin. nat. XV. 18. 66.

¹⁴⁸ Plin. nat. XV. 24. 88; Ath. Deip. II. 54 b.

¹⁴⁹ Strab. XII. 3. 15.

¹⁵⁰ Strab. XII. 3. 15.

general Lucullus tarafından Kerasos civarından İtalya'ya ithal edilmiş ve Avrupa'ya yayılmıştır¹⁵¹. Strabon (VII. 6. 2; XII. 3. 11; 19), yörede yaşayan halkların oldukça şanslı olduklarını belirtmektedir. Çünkü karada tarım ve hayvancılık; denizde ise, envai çeşitte balığın bol oluşu burada yaşayanlar için nimetti.

Trapezus kentini kapsayan Trapezusia teritoryumu ise dağlık olmasına rağmen birçok hayvan türüne ev sahipliği yapmıştı. Yaklaşık olarak otuz günlük bir süre boyunca orduyla birlikte burada ikamet etmiş olan Ksenophon (*Anab.* IV. 8. 23), kendilerine sunulan şaraptan, arpa unundan ve sığırlardan bahsetmektedir. Bunun yanında, civardaki yerleşimlerden erzak temin etmek için yaptıkları yağma girişimleri esnasında yörede domuz ve bol sayıda davarın bulunduğuna şahit olmuşlardı¹⁵².

Antik kaynaklar Pontos Bölgesi'nin verimli topraklarında ve sarp yamaçlarında yetişen birçok bitkiden bahsetmişlerdir. Söz konusu bitkilerden başta sağlık olmak üzere çeşitli alanlarda yararlanılmıştır¹⁵³. Bu bitkilerden biri olan *absinthium* (pelin otu) tatlandırmak amacıyla şaraplara belirli oranlarda karıştırılmıştır¹⁵⁴. İnsan sağlığına yararlı etkileri görülen bu bitki mideyi güçlendirmek, Suriye'de yetişen sümbül ile kaynatılarak midenin gazını almak, şarapla karıştırılarak göğüs ağrılarını dindirmek, vücuttaki kaşıntıyı gidermek *etc.* gibi amaçlarla da kullanılmıştır. Cato (*agr.* CLIX) seyahat esnasında oluşan kaşıntının önlenmesi için *absinthium* bitkisinin küçük yapraklarının anüsün altına serilmesini tavsiye etmiştir¹⁵⁵. Bunun yanında tahıl tüccarları veya tahıl üreticileri, tahıllarını muhafaza ettikleri ambarlara *absinthium* serpmişlerdir. Acımsı bir tadı bulunan bitki fareleri ve diğer haşereleri tahıllardan uzak tutmanın yanı sıra tahılların diri kalmasını sağlamıştır¹⁵⁶.

Genellikle Mısır'da yaygın olan ve oldukça hızlı büyüyen *acacia* (akasya) antikçağda oldukça ünlüydü. Pontos'ta yetiştirilen *acacia* da Mısır'daki ile aynı türdeydi fakat daha geç büyümekteydi¹⁵⁷. Mısırlılar yeterli uzunluğa erişen *acacia* ağaçlarını keserek 2 cubit¹⁵⁸ boyunda tomruklar haline getirirlerdi. Dayanıklı olması sebebiyle bu tomruklar, iskeleti ve direği oluşturmak için gemi yapımında kullanılırdı. Ağacın özünden elde edilen zambak ise, mumyalama dâhil birçok alanda özellikle de göz kapağı ve cilt hastalıklarının tedavisinde uygulanırdı¹⁵⁹.

Kekremsi bir tada sahip olan *acorusun* (sazlık) köklerinin keskin bir kokusu vardı. Genellikle sulak alanlarda yetişmesi sebebiyle Galatia, Phasis, Krete (Girit) ve Pontos'ta bol miktarda bulunurdu. Göz rahatsızlıklarının giderilmesi amacıyla kullanılan bitkinin suyu içildiğinde yılan ısırığına karşı iyi geldiğine inanılırdı. İdrar yolları ve böbrek rahatsızlıklarının tedavisinde kullanılan bitki, ağrı kesici ve antidot olarak da işlev görürdü¹⁶⁰.

Diğer bir adı da *kardamum/kardamomom* (bir tür baharat bitkisi) olan *amomum* bazıları tara-

¹⁵¹ Plin. *nat.* XV. 30. 102; Ath. *Deip.* II. 51 a.; Amm. Marc. XXII. 8. 16; ayrıca bk. Arslan 2005, 128; Hamilton 2013, 195.

¹⁵² Ksen. *Anab.* V. 2. 4.

¹⁵³ Broughton 1938, 614 vd.

¹⁵⁴ Plin. *nat.* XI. 75. 194; XIV. 19. 109; XXVI. 58. 91; XXVII. 28. 45-46.

¹⁵⁵ Ayrıca bk. Dioscor. I. 8. 3; 16. 2 vdd.

¹⁵⁶ Varro *rust.* LVII. 2.

¹⁵⁷ Hdt. II. 96; Dioscor. I. 101. 1-4.

¹⁵⁸ Eski bir ölçü birimi olan cubit *ca.* 6 karış/46 cm. uzunluktadır (Hdt. II. 149).

¹⁵⁹ Hdt. II. 86; 96; Dioscor. I. 101. 4.

¹⁶⁰ Plin. *nat.* XXV. 100. 157-158; Dioscor. I. 2. 1-2; 18.

findan Hintlilerin yabancı asma olarak tanımlanırken; bazıları da onu bir el boyunda, buruşuk bir ağaçlık olarak betimlemekteydi. India, Media, Arabia ve Bosporos (İstanbul Boğazı) civarında da yetişen bitkinin en iyi türleri Kommagene, Armenia ve Pontos bölgelerinde üretilmekteydi. Plinius'a (*nat.* XII. 28. 48-49; 48-50) göre çeşitli türleri olan bu bitkinin bir destesinin fiyatı kalitesine göre 3 ile 60 *denarii* arasında değişmekteydi. Güzel kokusundan dolayı parfüm karışımlarında, kekremesi ve kendine has acı tadıyla ise şarabı aromalandırmak için kullanılmaktaydı. Tıpta ise uyuz gibi ağır cilt hastalıklarının tedavisinden panzehir yapımına kadar birçok alanda değerlendirilirdi¹⁶¹.

Plinius'a (*nat.* XXV. 54. 95-97) göre Hellen yazarlar tarafından "lohusa kadınlar için ideal (= ἀρίστη λεχούσαις)" olarak adlandırılan *aristolochia*'ya (lohusa otu) Latin yazarlar "yer elması (= malum terrae)" demişlerdir. Bitkinin en önemli kısmı köküydü ve en değerli kökler Pontos'tan gelmekteydi. Theophrastos (*hist. plant.* IX. 13. 4) dağlık yörelerde yetişen bitkinin çok güzel koktuğunu fakat tadının oldukça acı olduğunu belirtmektedir. Bitki çeşitli hastalıkların tedavisinde kullanılırdı. Hippokrates'in (*Nous.* III. 16. 148; *Ent. Path.* VII. 23. 227) tedavi kürlerinde yer alan *aristolochia*, doğumu kolaylaştırmakta, rahim hastalıklarına, açık yaralara, sürüngenlerin ısırıklarına, titremeye *etc.* iyi gelmekteydi¹⁶².

Glykyrrhiza (meyan kökü) ise köklerinin oldukça tatlı olmasından dolayı *tatlı kök* (= γλυκύρριζα /liquorice) olarak anılmaktaydı¹⁶³. Yaklaşık olarak 2 cubit uzunluğa ulaşabilen bitki dikenliydi ve yaprakları yapışkandı. Bitkinin en iyileri Kilikia'da, biraz daha düşük kalitede olanları ise Pontos'ta yetişmekteydi. Sadece kökünden faydalanılan bitkinin kökleri *pleiades* (= 11 Kasım) ayında toprağın kazılmasıyla elde edilmekteydi¹⁶⁴. Söz konusu kökler astıma, her türden göğüs hastalıklarına, genital rahatsızlıklara, soğuk algınlığına ve susuzluğa iyi gelmekteydi¹⁶⁵.

Plinius (*nat.* XIX. 16. 82), *armoracianın* (bayır turpu) Pontos'ta yetişen türünün yapraklarının dikenli, buruşuk ve kökünden daha büyük olduğunu ifade etmektedir. Acı bir tada sahip olmasına rağmen bitki oldukça değerliydi. Mide için faydalı değildi fakat kaynatılıp suyu içildiğinde kronik öksürüğü kesmekteydi. Bunun yanında gıda zehirlenmesinin tedavisinde de kullanılmaktaydı¹⁶⁶.

Birçok türü olan *melampodion*'un (siyah çöpleme) en önemli iki türü siyah ve beyaz olanıydı. Siyah türünün en kalitelisi Pontos'ta yetişmekteydi ve *melampodion* olarak anılmaktaydı. İçinde zehirli bir madde barındırması nedeniyle at, öküz ve domuz gibi hayvanların zehirlenerek ölmesine sebep olmaktadır. Buna rağmen insanların çeşitli rahatsızlıklarına şifa olmaktadır. Zihinsel rahatsızlıkların-özellikle deliliğin- tedavisindeki olumlu etkileri nedeniyle antik dünyada oldukça ün kazanmıştı. Bunun yanında melankoli, diş ağrısı ve cüzam gibi hastalıkların iyileştirilmesinde faydaları görülmüştü¹⁶⁷.

Köküyle ün salmış, kokusuz ve acı bir bitki olan *rhecoma* (çobandeğneği) Pontos Bölgesi'nin önemli ihraç ürünlerindendi¹⁶⁸.

¹⁶¹ Ayrıca bk. Theophr. *hist. plant.* IX. 7. 2; Dioscor. I. 6; 15. 1-2.

¹⁶² Ayrıca bk. Theophr. *hist. plant.* IX. 13. 4; Dioscor. III. 4. 1-5; Gal. *Terap. Meth.* III. 2. 163K; 3. 177-178K.

¹⁶³ Theophr. *hist. plant.* IX. 13. 2 dn. 2.

¹⁶⁴ Plin. *nat.* XXII. 11. 24-26 dn. b.

¹⁶⁵ Theophr. *hist. plant.* IX. 13. 2; Plin. *nat.* XXII. 11. 24-26; Dioscor. V. 63.

¹⁶⁶ Dioscor. II. 112. 1-2; ayrıca bk. Theophr. *hist. plant.* VII. 4. 2.

¹⁶⁷ Theophr. *hist. plant.* IX. 10. 1-4; Plin. *nat.* XXV. 21. 47-53; 22. 54-55; 23. 56-58; 24. 59-60 *etc.*; Dioscor. IV. 162. 1-4.

¹⁶⁸ Plin. *nat.* XXVII. 105. 128; Amm Marc. XII. 8. 28.

Scordotis/scordion (yerpalamudu/meşecik) bir cubit boyunda, dört köşeli olan bir köke, dallı gövdeye ve tüylü yapraklara sahipti. Pontos'ta ve orası gibi dağlık, nemli ortamlarda bol miktarda bulunurdu. Göğüs ve cilt hastalıkları üzerinde olumlu etkileri olan bitki daha çok antidot yapımında kullanılmaktaydı¹⁶⁹. *Asarum* (yabani zencefil) ise yaprakları fildişine benzemesine rağmen oldukça yumuşak ve narin bir bitkiydi. Çiçekleri mor olan bitki çok güzel bir kokuya ve hafif acı bir tada sahipti. Solunum rahatsızlıklarının tedavisinde kullanılan bitkinin sindirimi kolaylaştıran bir etkisi vardı¹⁷⁰.

Pontos Bölgesi ihtiva ettiği bitkilerin yanı sıra doğal ürünlere de sahipti. Bunların başında bal - özellikle de Moskhika Dağları'ndaki deli bal- ve balmumu gibi mamuller gelmekteydi. Pontos'ta evcil arıların tüylü, eşek arısına benzeyen ve oldukça tehlikeli olan bir türü yaşamaktaydı. Beyaz renkli olan bu arılar ayda iki kez bal yapmaktaydı. Thermodon Nehri kıyısında ise iki tür arı yaşamaktaydı bunlardan biri ağaçların kovuklarına, diğeri ise çamurdan inşa etmiş olduğu üç katlı peteklere bal yapardı¹⁷¹. Antik yazarlar genellikle dağlık kesimlerde görülen arı kovanlarından ve arıların yaptığı balın etkilerinden bahsetmişlerdir. Ksenophon (*Anab.* IV. 8. 19-21) sözü edilen baldan yiyenlerin kendinden geçtiğini, kusup ishal olduğunu, az yiyenlerin sarhoş gibi hareket ettiklerini, çok yiyenlerin ise bazılarının aklını yitirmişe benzediğini bazılarının da can çekişen insanlara benzediğini ifade etmiştir. Fakat bu durum üç-dört gün sonra normale dönmüştür. Strabon (XII. 3. 18) da benzer ifadeler kullanarak sözü edilen balın adının "*deli bal*" olduğunu ve bu balı yiyenlerin bilinçlerini kaybettiklerini ifade etmiştir¹⁷². Plinius (*nat.* XXI. 45. 77; 49. 83; XXVII. 5. 18) da söz konusu bala *maenomenon* (çıldıtan/delirten) denildiğini, arılar tarafından zakkum çiçeğinin zehirli özünden çıkarılan madde ile yapıldığını belirtmiştir. Ormanlık alanlarda bol miktarda bulunan bu balın ölümcül doğasından ötürü rağbet görmediği anlaşılmaktadır¹⁷³. Pontos'ta üretilen balmumu ise antik dünyanın aranan ürünlerindendi. Öyle ki antik dünyada kalitesiyle ün yapmış, en iyi balmumu Kartaca'da üretilirken, Pontos ikinci sırada gelmekteydi. Bu balmumu oldukça sarı olmakla birlikte bal gibi kokmaktaydı¹⁷⁴. Bütün bu ürünlerin dışında *amomum*/balsam (parfümler)¹⁷⁵ ve *mastix* (türlü sakızlar)¹⁷⁶ Pontos'ta bol miktarda bulunmaktaydı.

Pontos Bölgesi bol yağış alan nemli iklimi sayesinde ağaç türleri yönünden de zengindi. Bölgenin kıyıları ve dağlık kesimleri ormanlarla kaplıydı. Genellikle meşe, kayın, karaağaç, dişbudak, köknar, akçam, kestane, ihlamur, çam *etc.* gibi türler yörenin iklimine uyum sağlayarak bölgenin gür ormanlarını meydana getirmişlerdi¹⁷⁷. Bu ormanlardan elde edilen kereste hem bölgesel olarak gemi ve donanma inşasında kullanılmış hem de Akdeniz'in ağaçtan yoksun bölgelerine ihraç edilmiştir¹⁷⁸. Fakat Mithradates Hanedanlığı'na mensup kralların söz konusu kaynaklarla yetinmedikleri görülmektedir. I. Pharnakes'in Sinope kentini ele geçirmesinin hemen ardından

¹⁶⁹ Plin. *nat.* XXV. 27. 63; Dioscor. III. 111. 1-2.

¹⁷⁰ Plin. *nat.* XII. 47; Dioscor. I. 10. 1-2; Gal. *de san. tuend.* VI. 12. 4.

¹⁷¹ Plin. *nat.* XI. 19. 59; XV. 18. 65; XXVII. 5. 18.

¹⁷² Ayrıca bk. Aristot. *Mir. Ausc.* 18 (831b. str. 20-25).

¹⁷³ Ayrıca bk. Aristoteles (*Mir. Ausc.* 831b. str. 18) ve Aelian (*Anim.* V. 42) ise deli balın şimşir ağacından çıkarılan özle yapıldığını belirtmiştir.

¹⁷⁴ Plin. *nat.* XXI. 49. 83.

¹⁷⁵ Plin. *nat.* XII. 28. 48-49 c; Dioscor. I. 15. 1.

¹⁷⁶ Plin. *nat.* XII. 36. 72; XIV. 25. 128.

¹⁷⁷ Theophr. *hist. plant.* IV. 5. 1-6; ayrıca bk. Cumont – Cumont 1906, 237 vdd.; Magie 1950, 179.

¹⁷⁸ Plin. *nat.* XVI. 76. 197; Hor. *Odes* I. 14. 11; ayrıca bk. Magie 1950, 1068 dn. 7.

Kolkhisliler¹⁷⁹ ile Mithradates Hanedanlığı arasında ticari bağların kurulduğu anlaşılmaktadır. Özellikle I. Pharnakes Dönemi'nde Kolkhis'in, Amisos ve Sinope kentlerinin ticari partneri olduğu, Kolkhislilerin meşhur kereste ve ketenlerinin bu ticari bağ sayesinde hanedanlığın hüküm sürdüğü topraklara getirildiği görülmektedir¹⁸⁰. Mithradates VI Eupator ise, Kolkhis Bölgesi'ni ele geçirmesinin¹⁸¹ ardından burayı donanma inşa merkezi haline getirmişti¹⁸².

Zengin bitki örtüsü ve ılıman ikliminden dolayı bölge, çeşitli hayvanlar için barınma ve beslenme bakımından cazibe merkezi haline gelmiştir. Özellikle Paryadres dağlarındaki ormanlar birçok türde av hayvanına ev sahipliği yapmıştı¹⁸³. Genel olarak Pontos Bölgesi'nde besi hayvanlarının yanı sıra katır¹⁸⁴, öküz¹⁸⁵, at¹⁸⁶, yaban domuzu¹⁸⁷, ceylan¹⁸⁸, ayı¹⁸⁹, kunduz¹⁹⁰, ördek¹⁹¹, turna¹⁹² etc. gibi hayvanlar yaşamıştı.

Antik kaynaklara göre irili ufaklı birçok ırmağın Karadeniz'e dökülmesi, bu denizin suyunun diğer denizlerinkinden daha tatlı olmasını sağlamıştı¹⁹³. Bu sayede her türden balık sözü edilen denizde kolaylıkla beslenebilmekte ve hızlıca büyümekteydi. Plinius'a (*nat.* IX. 18. 47) göre buradaki balıklar, bir günde gözle görülebilecek derecede irileşmekteydi. Palamutun yanı sıra orkinos (ton balığı)¹⁹⁴ adlı balık türü de Karadeniz'de yoğun şekilde yakalanmaktaydı¹⁹⁵. Orkinos sürüleri ilkbaharda Karadeniz'e girer ve her yere yumurtlardı. Plinius'a (*nat.* IX. 6-7. 18-20) göre orkinoslar sağ gözleriyle daha iyi görmekteydiler, bu sebeple sağ kıyılardan sol kıyılara doğru hareket ederlerdi ve erkek orkinosların karınlarının altında yüzgeçleri yoktu¹⁹⁶. Trapezus ve Pharnakeia sahillerinde yapılan palamut ve yunus avı ise doğanın bir lütfu olarak görülmüştü. Palamut sürüleri Maiotis

¹⁷⁹ Zengin bir *floraya* sahip olan Kolkhis gemi yapımı için uygun kerestenin sağlanabileceği ormanlarıyla ünlüdür. Özellikle Kaukasos (Kafkas) Dağları deniz filosu inşa etmek için zaruri olan gereçlerin temin edilebileceği önemli bir merkezdir (Strab. XI. 2. 15-17; Verg. *georg.* II. c. 440; Amm. Marc. XXVII. 12. 11; ayrıca bk. Magie 1950, 196; Braund 1994, 53 vd.; 198). Bölgede çam, servi ve sedir ağaçlarının bol miktarda bulunması kereste ticareti yapılmasını da olanaklı kılmıştır (Strab. XI. 2. 17; Plin. *nat.* VI. 4. 16; Arr. *periplus* V. 2; ayrıca bk. Arslan 2000, 32).

¹⁸⁰ Lordkipanidze 1983, 131; 141; Todua 1990, 45 vdd.

¹⁸¹ Strab. I. 2. 1; XI. 2. 18; XII. 3. 1; Memnon XXX. 2; App. *Mithr.* 15. Mithradates VI Eupator M.Ö. 111 yılının kışında Kolkhis Bölgesini ele geçirmiştir. Fakat Iustinus (XXXVIII. 7. 10), Pompeius Trogus'tan (*prolog.* 37) aktardığı bilgilere istinaden: Mithradates VI Eupator'un bölgeyi miras yoluyla elde ettiğini belirtmiştir.

¹⁸² Strab. XI. 2. 18.

¹⁸³ Strab. XII. 3. 30.

¹⁸⁴ Plut. *Luc.* XVII. 4-6.

¹⁸⁵ Plut. *Luc.* XIV. 1; App. *Mithr.* 78.

¹⁸⁶ Strab. XII. 3. 15; 39.

¹⁸⁷ Ksen. *Anab.* V. 2. 3.

¹⁸⁸ Strab. XII. 3. 13.

¹⁸⁹ App. *Mithr.* 78.

¹⁹⁰ Plin. *nat.* VIII. 47. 109; XXXII. 36. 110; ayrıca bk. Verg. *georg.* I. c. 59.

¹⁹¹ Varro *rust.* III. 6. 1-6; Plin. *nat.* XXV. 3. 6; XXIX. 33. 104; Gell. XVII. 16. 1-3.

¹⁹² Plin. *nat.* X. 30. 60.

¹⁹³ Aristot. *hist. an.* VII(VIII). 13; Sallust. *Hist.* III. 65; Plin. *nat.* IX. 6-7. 19-20; Val. Flac. IV. 717-725 dn. 3; Arr. *periplus* VIII. 3-4; Opp. *hal.* I. 590-610; Philostr. *de Imag.* I. 13. 6-7; Amm. Marc. XXII. 8. 46.

¹⁹⁴ Ayrıca bk. Aristot. *hist. an.* VII(VIII). 13; Ael. *Anim.* IX. 42; Philostr. *de Imag.* I. 13. 7.

¹⁹⁵ Broughton 1938, 626; Magie 1950, 1075 vd. dn. 20.

¹⁹⁶ Ayrıca bk. Aristot. *hist. an.* VII(VIII). 12. 597a; 13. 598a; Ath. *Deip.* VII. 301 e; 303 c; d. dn. 7 g; Opp. *hal.* I. 590-610; ayrıca bk. Arslan 2010, 407 vdd.

bataklıklarına yumurtalarını bıraktıktan sonra Karadeniz'in güney kıyılarında -doğudan batı istikametine doğru- göç ederdi. Bu nedenle ilk olarak Trapezus ve Pharnakeia ahalisi tarafından yakalanırdı. Fakat balıklar burada avlandıklarında henüz tamamen olgunlaşmamış durumda olurlardı¹⁹⁷. Yunus balıkları ise, aynı cinsten olan kordyles, orkinos ve palamutu kovaladığından dolayı bunları yiyerek şişmanlardı. Aynı zamanda karaya yaklaşmaktan çekinmedikleri için kolaylıkla yakalanırlardı¹⁹⁸. Orkinos, palamut ve yunusun haricinde kalkan, tekir¹⁹⁹, mersin²⁰⁰, torik, dilbalığı, mürekkep balığı, kaya balığı, lapina (çırçır balığı), sardalya ve istiridye *etc.* gibi deniz canlıları Karadeniz'de yaşamışlardı. Küçük yunusların ve fokların dışında balıklar için tehlike oluşturabilecek deniz canlıları ise Karadeniz'e girmezlerdi²⁰¹.

Farklı balık türlerinin Karadeniz'de bolca bulunması, Pontos Bölgesi'nde balık endüstrisinin de oluşmasını sağlamıştı. Öyle ki burada işlenen balıkların bir kısmı salamura yapılmış, bir kısmı kurutulmuş, hem yerel pazarlarda satılmış hem de Hellen coğrafyasına ihraç edilmiştir²⁰².

Kentler/Urbanizasyon

Denize paralel olarak -doğu-batı istikametine- uzanan dağlar nedeniyle kentleşme açısından Pontos Bölgesi iç ve kıyı olmak üzere iki kesime ayrılabilir. Bölgedeki akarsuların taşıdığı alüvyonlarla oluşan birçok delta ovasının ve kıyılarda bulunan burunların doğal korunaklı liman özelliklerine sahip olması kıyı kesimlerini kentleşme açısından daha cazip hale getirmiştir. Aksine iç kesimlerin de dağlık ve sarp bir karakteristikte olması bu kesimdeki kent sayısının kıyıya nazaran daha az olmasına neden olmuştur. Bunun yanında bölgenin antikçağdaki ticari potansiyeli nedeniyle de büyük kolonizasyon döneminden itibaren kıyı kesimlerinde -özellikle de bir limana sahip arazilerde- Hellenlerin kentler kurduğu, ya da hâlihazırdaki otokton kentlere göçmenler gönderdiği düşünülür. Bu kentlerin başında Miletoslular tarafından Paphlagonia topraklarında kurulan Sinope gelmektedir. Daha sonra kurulan kentlerin de Sinope'ye bağlı koloni kentler olarak teşekkül ettiği

¹⁹⁷ Strabon'a (VII. 6. 2; XII. 3. 11; 19; ayrıca bk. Ath. *Deip.* III. 118 c; VII. 307 b; Opp. *hal.* IV. 505-515) göre özellikle palamut avıyla ün kazanmış olan Sinope sözü edilen balığın yakalanmasında ikinci sırada yer almıştır. Strabon (*ibid.*) palamut sürülerinin Sinope'den sonra Byzantion'a hareket ettiğini, bu balık türünün üçüncü kez fakat en yoğun şekilde avlandığı yerin burası olduğunu ifade etmiştir. Yolda avlanması nedeniyle sayılarının giderek azalmış olması gereken palamutlar elle bile yakalanabilirdi, yakalamak için girişimde bulunulmamasına karşın karaya vururlardı (Dion. Chr. *Orat.* XXXIII. 24).

¹⁹⁸ Strab. XII. 3. 19. Strabon (*ibid.*) yunus balıklarının oltaıyla dahi tutulabildiğini ve bu balıkların yağlarının her türlü maksat için kullanıldığını belirtir. Ayrıca bk. Ksen. *Anab.* V. 4. 28. Antikçağda Pontos Bölgesi'ndeki balıkçıların avlanma teknikleri ve avlanırken kullandıkları araç-gereçler için bk. Philostr. *de Imag.* I. 13. 6-8; Ael. *Anim.* XV. 5; ayrıca bk. Bursa 2007, 78 vd.

¹⁹⁹ Ath. *Deip.* III. 87; VII. 77. Tekir, balık salamurası endüstrisinde oldukça rağbet gören bir tür olarak ön plana çıkmakta ve Karadeniz'in aranan mahsulleri arasında yer almaktadır (Curtis 2001, 317 vdd.; Wilkins 2005, 24 vdd.).

²⁰⁰ Hdt. IV. 53.

²⁰¹ Aristot. *hist. an.* VII(VIII) 13. 24-33 598a; 1-5 598b; Polyb. IV. 50. 3; Plin. *nat.* IX. 18-20; Ael. *Anim.* IX. 42; Opp. *hal.* I. 590-610; Amm. Marc. XXII. 8. 47; Philostr. *de Imag.* I. 13. 6-10; ayrıca bk. Broughton 1938, 626; Magie 1950, 1075 vd. dn. 20; King 2008, 38; Arslan 2010, 412 vdd.

²⁰² Diodoros (XXXI. 24. 1) Pontos balığı salamurasının bir kavanozunun Roma'da 300 *drahmai* civarında bir fiyata alıcı bulduğunu ifade eder. Balık işleme endüstrisini, balıkçılık ekipmanlarını, salamura sanayisini ve balık ticaretinin canlılığını belgeleyen arkeolojik materyallere de sıkça rastlanmaktadır (Højte 2005, 135 vdd.; Bursa 2007, 73 vdd.; Lund – Gabrielsen 2007, 164; Opait 2007, 106 vdd.; ayrıca bk. Curtis 2001, 317 vdd.; Ghita 2010, 44).

söylenbilir.

Pontos Bölgesi'nin önemli kentlerinden olan Amisos, doğuda Iris; batıda ise Halys nehirleri tarafından oluşturulmuş iki bitek ovanın arasında kurulmuş olan liman kentidir. Kent Sinope'den yaklaşık olarak 900 *stadia* uzaklıktadır. Amisos Limanı kuzeybatıdan esen sert rüzgârlara karşı korunaksız olmasına ve yeterince büyük olmamasına rağmen kente büyük avantaj sağlamakta, kentin gelişmesine katkıda bulunurken aynı zamanda Pontos Bölgesi'ne ve Karadeniz'e ait ürünlerin dış pazarlara açılmasını sağlamaktaydı²⁰³.

Kentin kuruluşu ve adıyla ilgili birçok görüş antik yazar tarafından ileri sürülmüştür. Buna göre Ps.-Scymnus (915-920), Beyaz Suriyelilerin arazilerinde uzanan Amisos'un Herakleia'nın kurulmasından dört yıl önce Phokaialılar tarafından kurulduğunu belirtmiştir. Strabon (XII. 3. 8; 14) önce Zenodotos'un, Homeros'tan alıntılarla ifade ettiği kentin adının "*Enete*" olduğu ve burada "*Enetler*"²⁰⁴ in yaşadığı görüşünü aktarır²⁰⁵. Daha sonra ise Theopompos'tan alıntılanan bilgilere göre kentin ilk defa Miletoslular²⁰⁶, daha sonra Kappadokyalı bir lider tarafından, üçüncü kez ise Athenokles ve Atinalılar tarafından kolonize edilerek adının Peiraieus olarak değiştirilmiş olduğunu söyler²⁰⁷. M.Ö. V. yüzyılda Amisos'ta darbedilmiş sikkelerin ön yüzünde taç takmış Hera görülürken; arka yüzünde bir kalkanın üzerinde kanatlarını açmış vaziyette duran baykuş ve ΠΕΙΡΑ lejandı bulunmaktadır²⁰⁸. Söz konusu sikkelerin ikonografisi Amisos'un M.Ö. V. yüzyılda Atina'nın *klerukhiasi* (= κληρουχία/κληροῦχοι)²⁰⁹ olabileceğine işaret etmektedir²¹⁰.

M.Ö. V. yüzyılda Atina *klerukhiasi* olarak görülen Amisos, IV. yüzyılın birinci yarısında Pers

²⁰³ Olshausen 2014, 45.

²⁰⁴ Enetler hakkındaki bilgiler Homeros'a değin uzanmaktadır. Homeros (*Il. II.* 850-853; *V.* 576-588) Troialıların tarafında savaşan mert Paphlagonialılara Pylaimenes'in komuta ettiğini aktarmaktadır. Ona göre Paphlagonialıların gelmiş oldukları Kytoros ve Sesamos adlı yerleşimler Enetlerin vatanıdır. Strabon (XII. 3. 8-10) da Homeros'un bu ifadelerine istinaden kendi dönemindeki yazarların bir kısmının Enetlerin artık Paphlagonia'da yaşamadığını; diğerlerinin ise Aigialos yerleşiminde bulunan bir köyün adının Eneti/Enete olduğunu iddia ettiklerini söylemektedir. Anlatılarına devam eden Strabon, Zenodotos'tan alıntılanan bilgilere dayanarak, Homeros'un Eneti/Enete olarak işaret ettiği yerin Amisos olduğunu belirtmektedir. Bazı yazarlar da Kappadokia sınırında Eneti adlı bir kabilenin yaşadığını ve bunların Kimmerialılarla bir sefer düzenledikten sonra Adriyatik Denizi'ne nefyedildiklerini ortaya atmıştır. Fakat Pylaimenes komutasında savaşa giden Enet kabilesinin Paphlagonia'daki en saygın kavim olduğu, Troia'nın ele geçirilmesinin hemen ardından Thrakia'ya geçip şimdi Enet Ülkesi (Strab. III. 2. 13; *V.* 1. 4) olarak anılan yere ulaşmış oldukları iddiası genel olarak kabul görmüştür. Bir kısım yazar da çocuklarıyla birlikte Antenor'un da bu sefere katıldığını, Strabon'un (*V.* 1. 4) Italia hakkındaki ifadelerinde olduğu gibi Adriyatik kıyılarına yerleştiklerini öne sürmüştür. Bu doğrultuda Enetlerin artık Paphlagonia'da görünmediği fikri oldukça makuldür. Cornelius Nepos'un bu konudaki görüşünü aktaran Plinius (*nat.* VI. 2. 5) ise, Kromna yakınlarında yaşayan Enet kavmi ile İtalya'da bulunan Veneti kabilesi arasındaki isim benzerliğinin kanıt olarak gösterildiğini ve sözü edilen kavmin Venetilerin atası olduğuna inanıldığını ifade etmiştir (Ayrıca bk. Liv. I. 1. 1-3; Curt. III. 1. 22).

²⁰⁵ Ayrıca bk. Hom. *Il. II.* 852; Amisos için ayrıca bk. Atasoy 1997, 34.

²⁰⁶ Strab. XII. 3. 14; ayrıca bk. *FGrHist* Theopomp. (115.) 389.

²⁰⁷ Strab. XII. 3. 14; kentin Atinalılar tarafından kurulduğuna ilişkin ayrıca bk. Plut. *Luc.* XIX. 6; App. *Mithr.* 8; Arr. *periplus* XV. 3.

²⁰⁸ SNG IX. 1 Pl. XL no: 1053-1055.

²⁰⁹ Artan nüfusu düzenleyebilmek, ele geçirilen yerleri bağımlı kılabilmek gibi amaçlarla Atinalılar tarafından kurulan ve askeri garnizonla desteklenen kolonilerdir.

²¹⁰ Erciyas 2001, 145 vd.

hâkimiyetine geçmiştir²¹¹. Perslere karşı doğu seferine girişmiş olan III. Aleksandros (Büyük İskender) tarafından M.Ö. ca 333 yılında Pers boyunduruğundan kurtarılmış ve özgür bir kent statüsüne kavuşturulmuştur²¹². Daha sonra Mithradates Hanedanlığı'nın yöneticilerinden Ariobarzanes (M.Ö. ca 266/5-ca 250) kenti ele geçirmiştir. Mithradates VI Eupator döneminde kentte birçok yeni yapı inşa edilmiş ve kent sınırları genişletilmiştir²¹³. Fakat Üçüncü Mithradates-Roma Savaşı esnasında M.Ö. 72/71 yılında Romalı komutan Lucullus tarafından kuşatıldığında ve ele geçirildiğinde kent büyük ölçüde tahribata uğramış, vatandaşlarının çoğu öldürülmüştür²¹⁴. Daha sonra Lucullus bu katliama son vererek, kentin tekrardan inşa edilmesi için çabalamış ve kent sınırlarını 120 *stadia* genişletmiştir²¹⁵. M.Ö. 48 yılına gelindiğinde ise Mithradates VI Eupator'un oğlu II. Pharnakes tarafından kuşatılmış ve tahrip edilmiştir²¹⁶. M.Ö. 47 yılında Caesar tarafından bağımsız ilan edilen kent, Antonius zamanında tiran Strato'nun hâkimiyetine verilmiş ve kötü duruma düşürülmüştür. M.Ö. 31 yılındaki Actium Savaşı'ndan sonra Octavianus sözü edilen kente özgürlüğünü yeniden bahşedip, kenti tekrardan bayındır hale getirmiştir²¹⁷.

Sahip olduğu verimli ovalarla ve işlek limanıyla Amisos giderek büyümüş Pontos Bölgesi'nin önemli limanlarından biri haline gelmiştir. Pontos Bölgesi'nde üretilen malların dış dünyaya açılması kentin gelişimini hızlandırırken bölgenin de zenginleşmesine vesile olmuştur.

Sidene yöresinin doğusunda Sinopeliler tarafından kurulmuş koloni kenti Kotyora yer almaktaydı. Genellikle engebeli bir yapıya sahip olmasına rağmen toprakları özenle işlenmiş olan kentte Tibarenoi kavmi ikamet etmiştir. Ksenophon batıya doğru denize açılmadan önce askerlerle birlikte burada kırk beş gün kalmış ve burada bulunduğu dönemde kentin Sinopelilere vergi verdiğini gözlemlemiştir. Bunun yanında Kotyora'dan oldukça etkilenen Ksenophon burada yeni bir kent kurmayı düşünmüştür²¹⁸. I. Pharnakes M.Ö. 183 yılında Sinope kentini ele geçirdikten hemen sonra Kotyora'yı da Mithradates Hanedanlığı'nın sınırlarına eklemiştir²¹⁹. Kral bunun akabinde Kotyora sakinlerini Kerasos'a taşımak suretiyle kendi adına izafeten Pharnakeia'yı kurmuştu²²⁰. Bu tarihten sonra Kotyora kentinin giderek zayıfladığı ve önemini yitirdiği görülmüştür. Öyle ki Arrianus (*periplus* XVI. 3) kendi zamanında (M.S. ca. 131) kentin küçük bir köy olduğunu belirtmiştir.

Kotyora'nın doğusunda, Trapezus'un ise üç günlük yürüme mesafesi batısında yer alan Kerasos kentinin Khalybes kavminin yaşadığı coğrafyada Sinope kolonisi olarak kurulduğu düşünülür²²¹. Skylaks (*Periplous* 89), kenti bölgedeki Hellen kentleri arasında sayarken Strabon yerleşimin orta

²¹¹ Polyain *Strat.* VII. 21. 1; Aristot. *Oecon.* 1350b str. 16-33; ayrıca bk. Arslan 2007, 39 dn. 159.

²¹² App. *Mithr.* 8.

²¹³ Cic. *Leg. Man.* VIII. 21; Strab. XII. 3. 14; Plin. *nat.* VI. 2. 7; App. *Mithr.* 78.

²¹⁴ Strab. XII. 3. 14; Memnon XLV. 3; Plut. *Luc.* XIX. 1-5; Eutr. VI. 8. 2.

²¹⁵ Memnon XLV. 3; Plut. *Luc.* XIX. 5-7; XXXII. 4-5; Appian. *Mithr.* 83. Lucullus tarafından Amisos kentine sağlanan haklar değiştirilmemiş ve Pompeius tarafından da korunmuştur. Lucullus ve Pompeius'un Pontos Bölgesi'nde yaptığı düzenlemelere ilişkin bk. Oktan 2008, 48 vdd.

²¹⁶ Strab. XII. 3. 14; Cass. Dio XLII. 46. 2-4.

²¹⁷ Strab. XII. 3. 14; ayrıca bk. Arslan 2007, 39 dn. 159.

²¹⁸ Ksen. *Anab.* V. 5. 3 vdd.; Diod. XIV. 31. 1; Arr. *periplus* XVI. 3.

²¹⁹ Olshausen 1974, 154.

²²⁰ Strab. XII. 3. 17; Arr. *periplus* XVI. 3-4; ayrıca bk. Magie 1950, 193; Kınacı 2014, 209.

²²¹ Ksen. *Anab.* V. 3. 2; Diod. XIV. 30. 5; Ps.-Scymnus 911-913; Arr. *periplus* XVI. 4; ayrıca bk. Hamilton 2013, 202.

büyükükte olduğunu ifade etmektedir²²². M.Ö. 183 yılında Kotyora sakinlerinin Kerasos topraklarına taşınmasıyla Pharnakeia adlı kent kurulmuştu. M.S. 64 yılından sonra ise kent tekrardan Kerasos adıyla anılmaya başlanmıştı²²³.

Pharnakeia kenti'nin doğusunda yer alan Trapezus, M.Ö. VIII. yüzyılda Sinopeliler tarafından olduça stratejik bir bölgede kurulmuştu²²⁴. Ksenophon (*Anab.* IV. 8. 1-24; V. 5. 10), Trapezus'a geldiğinde kentte Trapezusluların yanı sıra Kolkhoi ve Makronlar adlı kavimlerin Sinopelilere vergi vererek yaşadıklarına tanık olmuştu. Mithradates VI Eupator döneminde Mithradates Hanedanlığı'nın topraklarına katılan Trapezus²²⁵, M.Ö. 64 yılından itibaren Romalıların hâkimiyetine girmiştir.

Üst kesimleri sıra dağlarla çevrili olan kent²²⁶, önemli bir limana sahipti. Söz konusu limanın, kuzeybatı istikametinden esen sert rüzgârlara karşı korunaksız olması nedeniyle genellikle yaz aylarında kullanıldığı zannedilmektedir. Kentin, sarp dağ kütleleri arasında yer alan dar geçitler sayesinde iç bölgelerle ticari bir yol ağı bulunmaktaydı. Böylelikle kentten ve hinterlandtan elde edilen ürünlerin yanı sıra iç bölgelerden gelen malların dış pazarlara gönderilmesi Trapezus Limanı sayesinde sağlanmıştı²²⁷.

Pontos Bölgesi'nin iç kesimlerine konuşlanmış küçük bir köy olan Phazemon, Phazemonitis yöresinde yer alırdı. Verimli ve geniş ovaların yanında bulunuyor olmasına rağmen gelişmemişti. Pompeius, M.Ö. 64 yılında Phazemon yerleşimini genişleterek, burada Neapolis adlı bir kent kurmuştur, böylelikle yörenin adı Neapolitis olmuştur²²⁸.

Pontos Bölgesi'nde bulunan Amaseia, İris Nehri'nin havzasında bulunan Phazemonitis yöresinin sınırlarına dâhildir. Strabon (XII. 3. 39), bölgenin en önemli kenti aynı zamanda doğduğu yer olan Amaseia'dan şöyle bahsetmektedir:

“Benim kentim içinden Iris Irmağı'nın aktığı geniş ve derin bir vadide kurulmuştur. İnsan emeği ve doğa buraya hem kent hem de kale karakterini olağanüstü bir şekilde sağlamıştır. Çünkü burası çok yüksek ve çok sarp bir kaya olup dimdik ırmağa doğru iner ve ırnak tarafında, kentin kurulmuş olduğu yerde, kıyıda bir duvar ve her iki tarafta sivri tepelere doğru uzanan duvarlar vardır. Bu tepeler iki tane olup doğal bir şekilde birbirlerine bağlıdır ve görkemli birer kule halinde yükselmektedirler”.

Mithradates Hanedanlığı'nın kurucusu addedilen Mithradates I Ktistes (M.Ö. ca. 301-266) zamanında ele geçirilen Amaseia, Sinope kentinin alınmasına kadar hanedanlığın başkenti olmuştu. Bu nedenle Mithradates Hanedanlığı'na mensup kralların sarayları ve mezarları Sinope'nin başkent

²²² Ayrıca bk. Strab. XII. 3. 17.

²²³ Jones 1971², 170.

²²⁴ Ksen. *Anab.* IV. 8. 22; Skylaks *Periplous* 85; Diod. XIV. 30. 3; Tac. *hist.* III. 47; Arr. *periplus* I. 1; Euseb. *chron.* II. 80; Prokop. *Aed.* III. 7. 1. Eusebios (*ibid.*) Trapezus'un M.Ö. 756 yılında kurulduğunu ifade etmiştir. Ayrıca bk. Curtis 1911, 29 vd.

²²⁵ Strab. XII. 3. 1.

²²⁶ Plin. *nat.* VI. 4. 11.

²²⁷ Olshausen 2014, 45.

²²⁸ Strab. XII. 3. 38. Olshausen (2014, 43) sözü edilen yörenin yaklaşık olarak 1000 km²'lik bir alanı kapsadığını belirtmiştir.

ilan edilmesinden önce Amaseia'da yer almaktaydı²²⁹. Bunun yanında kentte kanallar, biri kentten varoşlara diğeri de varoşlardan kent dışına olmak üzere iki köprü bulunmaktaydı. Surlarla çevrili müstahkem bir mevki ve başkent olmasının yanı sıra kent sınırlarında bulunan verimli araziler de kentin yaşamaya elverişli bir merkez olmasını sağlamıştı²³⁰. Amaseia, Sinope'nin başkent olmasından sonra bile önemini yitirmemiştir. Üçüncü Mithradates-Roma Savaşı sırasında M.Ö. 70 yılında Lucullus önderliğindeki Romalılar tarafından kuşatılmış, bir süre direndikten sonra ele geçirilmiştir²³¹.

Özellikle sınırları dâhilinde yer alan verimli araziler sayesinde yöre ekonomisinde başat rol oynayan Amaseia, ticari güzergâhlar üzerinde bulunması nedeniyle de bölgenin önemli kentleri arasında sayılmıştı. Stratejik konumu ve merkezi bir lokasyona sahip olması Amaseia'yı hem idari hem de askeri açıdan ön plana çıkarmış, kent bu sayede yıllarca Mithradates Hanedanlığı'nın başkentliğini yapmıştı.

Mithradates VI Eupator tarafından kendi adına izafeten kurulmuş olan Eupatoria kenti Pontos Bölgesi'nin iç kesiminde, Iris ve Lykos nehirlerinin birleştiği noktada yer almaktaydı. Eupatoria kentinin inşası VI. Mithradates zamanında tamamlanamamış ve kent sikke basmamıştı. Kral bu yerleşimi kent statüsüne erdirmiş ve Pontos'un iç kesimlerinde kentleşme sürecini hızlandırmaya çalışmış olabilir²³². Fakat Eupatoria kenti M.Ö. 71 yılında -Üçüncü Mithradates-Roma Savaşları sırasında- Romalılara karşı savaşmadan teslim olmuş, bu nedenle dört yıl sonra Mithradates Eupator tarafından tekrar ele geçirilince tahrip edilmişti. M.Ö. 65 yılında Pompeius tarafından alınınca kentin adı Magnopolis olarak değiştirilmiş ve teritoryumu genişletilmişti²³³.

Kabeira kenti ise, Paryadres Dağları'nın güney yamaçlarında yer almaktaydı. Burada Mithradates'in sarayı, av sahaları, madenleri ve su değirmeni bulunmaktaydı. Bu değirmen muhtemelen civar yerleşimlerdeki tahılı öğütmek için de kullanılmıştı²³⁴. Önemli geçiş güzergâhları üzerinde yer alması Kabeira'nın önemini artırmıştı. Kabeira Pompeius'un yaptığı düzenlemelerle kent haline getirilerek *Zeus'un kenti* anlamında kullanılan Diospolis adını almıştı. Daha sonra ise, Pontos kraliçesi Pythodoris sözü edilen kenti bayındırlaştırarak kentin adını Sebaste olarak değiştirmiştir. Ardından burasını kraliçe ikametgâh olarak kullanmıştır²³⁵.

Kulupene yöresinde Skylaks Nehri'nin kenarında önceden Karana ismiyle anılmış olan Sebastopolis kenti bulunmaktaydı²³⁶ ve eskiden Megalopolis diye adlandırılan Sebasteia ile birlikte yörenin en önemli yerleşimlerini oluşturmuşlardı²³⁷.

²²⁹ Mithradates Hanedanlığı'na mensup kralların Amaseia'da bulunan kaya mezarlarına ilişkin olarak bk. Fleischer 2009, 109 vdd.

²³⁰ Strab. XII. 3. 15; 39; ayrıca bk. Lindsay 2005, 180 vdd.

²³¹ Memnon LIV. 3.

²³² Erciyas 2001, 137 vd.

²³³ Strab. XII. 3. 30; Plin. *nat.* VI. 2. 7; App. *Mithr.* 78 dn. 1; 115.

²³⁴ Magie 1950, 180 dn. 11.

²³⁵ Strab. XII. 3. 30; 31; ayrıca bk. Magie 1950, 180; Arslan 2007, 28; Şaroğlu 2010, 39.

²³⁶ Strab. XII. 3. 37; ayrıca bk. Marek 1993, 54 vdd.

²³⁷ Strab. XII. 3. 37. Strabon'a (*ibid.*) göre, Pompeius M.Ö. 64 yılında Megalopolis, Kamisene ve Kulupene yörelerini birleştirmek suretiyle bir eyalet oluşturmuştu. Fakat daha sonraki Roma valileri tarafından bu eyaletin bir kısmı Komana rahiplerine, bir kısmı Zela rahibine, bir kısmı da Galatia *tetrarkhesi* Ateporiks'e verilmiştir. Ateporiks öldüğünde ise, bu yöre Romalılara ait bir eyalet haline getirilmiştir. Buradaki halk ise özel bir siyasi

Dini Yerleşimler

Hellenistik Dönem’de Pers (Doğu) ve Hellen (Batı) tanrıları arasındaki benzerliklerden dolayı söz konusu tanrıların birbirine eşitlenmesi ve mevcut tanrılara yeni bir karakter yüklenmesi gibi dinsel mefhumların ortaya çıktığı görülmektedir. Pontos Bölgesi’nde de Küçük Asya’ya özgü yerel dini unsurların (Hitit, Paphlagonia, Kappadokia, Phrygia) yanında diğer kültürlerle (Pers ve Hellen) ait dini motiflerin kaynaştığı ve tapınım gördüğü anlaşılmaktadır. Böylece bölgenin, farklı etnik grupları ve farklı kültürleri içinde barındıran demografik yapısının ayrımlarını hafifletmek ve birliği sağlamak amaçlanmıştır. Mithradates Hanedanlığı’nın yöneticilerinin de soylarını bir taraftan Perslere diğer taraftan Hellenlere dayandırıyor olması, söz konusu kralların da kendilerini tanrısal bir karaktere büründüren bu dinsel mefhumu siyasi propaganda aracı olarak kullanarak insanların dini inançları üzerinden siyasi erklerini kuvvetlendirmeye çabaladıklarına işaret etmekteydi. Özellikle tapınak kentlerinde ikâmet eden rahiplerin krallarla olan kan bağı bu görüşü güçlü kılmaktadır²³⁸. Genel olarak Zeus Stratios, Anaïtis, Men Pharnakou (Pharnakes’in Men’i) ve Ma kültlerinin yaygın bir şekilde tapınım gördüğü anlaşılmaktadır.

Birçok inancın yaşandığı Pontos Bölgesi’nde genel olarak büyük tapınak kentleri dini yerleşimin temel unsuru olarak ön plana çıkmaktaydı. Söz konusu kentlerden ilki Zelitis yöresine adını veren Zela kenti idi²³⁹. Semiramis Tepesi üzerine kurulu olan bu kent, etrafındaki tepeler sayesinde oldukça korunaklıydı²⁴⁰. İdari açıdan burası da aynı Komana’da olduğu gibi rahipler tarafından yönetilmekteydi. Mithradates Hanedanlığı’nın bölgeye hâkim olduğu dönemde Pers tanrılarının kutsal alanı olarak görülen bölge, bu dönemde önemli bir yerleşim haline gelmiş olsa da ancak M.Ö. 64 yılında Pompeius tarafından kent statüsüne eriştirilmişti²⁴¹. Pontos halkı için oldukça önemli olan Zela, Armenialıların da saygı gösterdiği tanrıça Anaïtis (Anahita)²⁴²’in Küçük Asya’daki en

organizasyona sahip Karana’ya tabi kılınmış, yöre de Karanitis olarak anılmaya başlamıştır. Geri kalan kısım ise Pontos Kraliçesi Pythodoris ve Komana başrahibi Dyteutos’a bırakılmıştır. Ayrıca bk. Oktan 2008, 71.

²³⁸ Strab. XII. 2. 6; XII. 3. 32; XII. 3. 34.

²³⁹ Strab. XII. 3. 37; ayrıca bk. Arslan 2007, 22.

²⁴⁰ Caes. *Bell. Alex.* 72; Strab. XII. 3. 37.

²⁴¹ Strab. XII. 3. 37. Pompeius, Zelitis’in teritoryumunu oldukça büyük araziler ekleyerek genişletmiştir.

²⁴² Anaïtis ile ilgili bilgi alabildiğimiz en eski kaynaklardan biri Zerdüştlüğe ait olan ve onlar tarafından kutsal kabul edilen *Avesta* (=Kutsal Yazı) dır (Wiesehöfer 2003, 148). Pers *pantheon*uyla ilgili geniş bilgiler sunan *Avesta*’nın *Yeşt* (*Avesta*’nın sözü edilen kısmının M.Ö. 404-359 yılları arasında hüküm süren Artakserkses II Mnemon döneminde oluşturulduğu sanılmaktadır) adlı bölümünde tanrıçayla ilintili şümüllü bilgilere ulaşılabilmektedir (*Avesta*’nın çevirisi için bk. Malandra 1983). Tanrıça Küçük Asya’da Anaïtis olarak tanınmış olmasına rağmen, farklı coğrafyalarda değişik isimlerle anılmıştır. Tanrıçanın adı, kültürünün oldukça yaygın olduğu Armenia bölgesinde Anahid/Anahit; Arap kaynaklarında Anahud; Hellen kaynaklarında Anaïtis olarak geçmektedir (Ricl 2002, 198; Kellens 2002-2003, 317). *Avesta*’da ise “*arəduuī sūrā anāhitā*” ismiyle tanrıçadan bahsedilmektedir. Epistemolojik açıdan incelendiğinde ise tanrıçanın adı onun çeşitli vasıflarına işaret etmekteydi. Buna göre: *arəduuī* = nemli, ıslak; *sūrā* = güçlü, ulu; *anāhitā* = saf ve lekesiz anlamına gelmekteydi. Böylelikle tanrıçanın doğası nemli güçlü ve saf olarak karakterize edilmektedir (Cumont 1894, 2030; Ghirsman 1951, 103; Malandra 1983, 117; De Jong 1997, 104; Saadi – Nejad 2013, 255-256).

Kökene tam olarak saptanamayan tanrıçanın, Zerdüştlük öncesinde de bölgede hâkim bir tapınmaya sahip olduğu, Zerdüştlük tarafından bastırılmamış olması nedeniyle Mithra ile birlikte Zerdüştlüğe dâhil olduğu düşünülmektedir (Gray *et al.* 1930, 211; Kellens 2002-2003, 317). Persler, Anaïtis’e su ve ay tanrıçası olarak tapınmanın yanında onun savaş tanrıçası olduğuna inanmışlardır (Plut. *Artax.* X. 130-131; ayrıca bk. Malandra 1983, 120-130; Eliade 2003, 171). Anaïtis sahip olduğu özellikler açısından Hint *Vedalar*ında geçen su tanrıçası Sarasvatî’ye ve Mezopotamya’nın bereket tanrıçası İştâr’a benzetilmiştir (Shepherd 1980, 51; De Jong 1997,

önemli kült merkezlerinden biriydi²⁴³. Zela'daki bu yerleşimin Küçük Asya'da tanrıça onuruna inşa edilmiş en eski tapınak olduğu düşünülmektedir²⁴⁴. Burası bir efsaneye göre Semiramis; gerçekte ise M.Ö. VI. yüzyılın ikinci yarısında, sözü edilen yerde Sakalara karşı zafer kazanan Pers generaller tarafından kurulmuştu. Zaferden sonra Persler ovada gördükleri büyük bir kayanın etrafına toprak yığarak bir tepe oluşturmuşlar ve sözü edilen tepenin üzerine tanrıça Anaïtis adına bir tapınak inşa etmişlerdi. Ayrıca tapınağın önüne sadece Anaïtis için değil, aynı zamanda Pers tanrılarında Omanes ve Anadates için de birer sunak kurmuşlardı. Sözü edilen tanrılar için yılda bir kez kutlanan *Sakaia* adlı festivaller düzenlemişlerdi²⁴⁵. Bu festivallerde yöre halkı Sakalara özgü kıyafetlerden giyinerek, Dionysos ritüellerinde olduğu gibi, içki içip dans ederlerdi²⁴⁶. Strabon, Anaïtis ile Omanes için yapılan ritüellerin ve kurban törenlerinin tanığı olduğu için sözü edilen seremonileri detaylı olarak aktarmaktadır. Ritüelleri, kafasına kulaklarının yanından sarkıp, dudaklarını da örten bir külah (*tiara*) takmış olan rahip yönetmekteydi. Seremoninin başlangıcında rahip sunağın üzerine kuru odun parçalarını istifler, Hellenlerin anlayamayacağı dilden ilahiler söyleyerek, sunaktaki odunları ateş olmaksızın yakardı. Daha sonra ise Anaïtis ve Omanes'in tahtadan yapılmış kutsal heykelleri gezdirilir, kurban olarak sunulan hayvanlar kesilmeden sopalarla öldürülürdü²⁴⁷. Aynı Pontos Komana'sındaki Ma kültüründe olduğu gibi Anaïtis kültüründe de vücutlarını tanrıçaya adanarak kurtesanlık yapan kadınlardan söz edilmekteydi. Strabon (XI. 14. 16), Armenia Krallığı'nın kuzeybatı kısmında bulunan Akilisene'deki Anaïtis tapınağında seçkin ailelerin kızlarının evlenmeden önce tanrıça için kurtesanlık yaptıklarını ifade etmişti²⁴⁸. Bu kutlamalar bölgenin Roma hâkimiyetine geçtiği yıllarda dahi aralıksız devam etmiş görünür²⁴⁹.

Mithradates Hanedanlığı'nın yöneticileri Zela'yı kent olarak değil de Pers tanrılarının kutsal alanı olarak idare etmişlerdi. Bölge, krallara bağlı olmasına rağmen rahipler tarafından yönetilmişti. Burada bulunan çok sayıda tapınak hizmetkârı rahibin emrindeydi, kutsal araziler ve toplanan tüm gelirler de rahip tarafından kontrol edilirdi²⁵⁰.

Dazimonitis Ovası'nın birkaç km. kuzeyinde; Tokat İli'nin yaklaşık 10 km. kuzeydoğusunda; Phanaroia'nın üst tarafında; Iris Irmağı'nın kenarındaki bir tepe üzerine kurulmuş Komana kenti yer almaktaydı. Burası Büyük Kappadokia'daki kentle aynı ismi taşıyan ve sözü edilen kentteki gibi

104). Bazı araştırmacılar (Ricl 2002, 198.) Anaïtis'in sözü edilen tanrıçaların kompoze edilmiş hali olduğunu ileri sürerken; bazıları (Gray *et al.* 1930, 211) da tanrıçanın Babil kökenli olduğunu ve menşenin Zerdüştlükten daha erken dönemlere tekabül ettiğini düşünmektedir. Corsten (1991, 163-180) da Herodotos'un *Historiai* (I. 131) adlı eserinden yola çıkarak Anaïtis'in ana tanrıça Kybele ile eşitlenebileceğini ileri sürmüştür.

²⁴³ Strab. XII. 3. 37.

²⁴⁴ Ricl 2002, 203.

²⁴⁵ Strab. XI. 8. 4; XII. 3. 37.

²⁴⁶ Strab. XI. 8. 5.

²⁴⁷ Strab. XV. 3. 15; Paus. V. 27, 5-7; ayrıca bk. Cumont 1908, 415; Brosius 1998, 230.

²⁴⁸ Ayrıca bk. Plin. *nat.* XXXIII. 82-83; konuya ilişkin modern araştırmalar için ayrıca bk. De Jong 1997, 282-284; Budin 2008, 199.

²⁴⁹ Strab. XI. 8. 4; XII. 3. 37. Günümüzde ise Zela'da henüz tanrıça Anaïtis'e ait tapınak kalıntıları tespit edilememiştir (Anderson 1903, 41 vdd.; Sökmen 2009, 281-282). Yalnızca Roma İmparatoru Traianus zamanında (M.S. 98-117) Zela'da darp edilen sikkeler üzerinde tanrıçaya ait tasvirlerle rastlanmıştır (Waddington *et al.* 1976, 159).

²⁵⁰ Strab. XII. 3. 37.

Tanrıça Ma kültü ile özdeşleşmiş bir yerdi²⁵¹. Komana kenti tanrıça için yapılmış büyük bir tapınak ve sözü edilen tapınağın etrafına konuşlanmış yerleşimlerden oluştuğu için tapınak kenti niteliğindedi²⁵². Kalabalık bir nüfusa sahip olan kentin yerli halkı oldukça zengindi ve lüks bir yaşam sürmüşlerdi. Strabon (XII. 3. 36), kent sakinlerine ait arazilerin üzüm bağlarıyla dolu olduğunu ifade etmekteydi. Bunun yanında kentin tanrıça Ma kültünü içinde barındırıyor olması Komana'nın zenginlik sebeplerinden bir diğerydi. Öyle ki zaten Armanialıların *emporiumu* konumunda olan kent, inanç turizmi açısından da farklı coğrafyalardan birçok insanın uğrak noktası olmuş görünür. Strabon'un (XII. 3. 32; 36) anlatılarına istinaden edindiğimiz bilgilere göre: belirli dönemlerde tanrıça onuruna festivaller düzenlenirdi²⁵³, değişik yörelerden gelen birçok kadın ve erkek festival zamanlarında kentte toplanırdı. Bunlardan bazıları adak adayarak daima orada yaşamaya ant içerler ve tanrıça için kurban keserlerdi. Bazıları da vücutlarını tanrıçaya vakfedip ve bedenlerini pazarlayarak tapınağa gelir kazandırırđı. Bu nedenle Strabon (XII. 3. 36) Komana kentini "*küçük Korinthos*" olarak nitelemiş ve sözü edilen kent için söylenen "*Korinthos'a yolculuk etmek her adamın harcı değildir*" sözünü Pontos'taki Komana'ya uyarlamıştı²⁵⁴. Komana kenti idari olarak Pontos krallarına bağlı olarak görünse de kent halkı aynı Kappadokia Komana'sında olduğu gibi *-de facto-* yaşamı boyunca hüküm süren rahiplere bağlıydı. Bunun yanında rahip tanrıça için düzenlenen kutsal prosesyonlar sırasında krali soyluluğun temsili olarak taç giyer ve onur sırasında kraldan sonra gelirdi. Halk tarafından da rahiplere oldukça çok saygı gösterilirdi²⁵⁵.

Amaseia'nın doğusunda tarım ve hayvancılık için oldukça elverişli Ebemi kasabası bulunmaktaydı. Kasabanın kuzeyinde bulunan bir tepede orduların başarılı olmasını sağlayan ve onları koruyan Zeus Stratios onuruna inşa edilmiş, etrafı duvarlarla çevrelenmiş daire şeklinde bir kült merkezi

²⁵¹ Strab. XII. 3. 32; Caes. *Bell. Alex.* 66; ayrıca bk. Çapar 1995, 583 vdd. Kappadokia'daki Komana (Şar) kentinde yöre halkının Ma dediği Enyo Tapınağı bulunmaktaydı. Strabon (XII. 2. 3) Artemis Tauropolos onuruna yapılan ayinlerin Orestes ve kız kardeşi Iphigenia tarafından Tauros'lar civarındaki İskit topraklarından getirildiğini ve kente adını veren yas saçının (Hellence "*kome*" kelimesi saç anlamına gelmektedir) buraya sözü edilen kişiler tarafından getirildiğine inanıldığını ifade eder. Strabon'a (*ibid.*) göre Komana çok önemli bir kent konumundadır. Çoğunluğu dindar kişilerden ve tapınakta yaşayan hizmetkârlardan oluşan kent halkı Kataonialılardır ve krala tâbi olarak sınıflandırılmışlardı. Fakat kent halkı gerçekte, tapınağın ve sayıları yaklaşık altı bin olan kadın ve erkek tapınak hizmetkârlarının ruhani başkanı olan rahibe bağlıydı. Genellikle krallarla aynı soydan olan rahipler, kraldan sonra en yetkili kişilerdir ve tapınağa ait arazilerin gelirleri de onların tasarrufundadır. Sözü edilen tapınak kentlerinde domuz etinin yenilmesi hatta domuzun kente sokulması bile yasaktır (Strab. XII. 8. 9). M.Ö. 88 yılında Mithradates VI Eupator'a karşı sefere çıkan Sulla tanrıçanın kültünü Roma'ya taşımıştır. Romalılar tanrıçayı Bellona adıyla anarlardı (Plut. *Sull.* VII. 6).

²⁵² Tapınak ve tapınak kenti arasında üç tane ayırt edici özellik vardı. Buna göre bir yerin tapınak kenti olarak adlandırılabilmesi için rahip olarak adlandırılan bir dini lidere, tapınağın teritoryumunda yaşayan ve tapınağa hizmet eden kölelere (*hierodouloi*) ve tapınak yakınlarında tapınağa gelir getiren arazilere (tapınak arazisi) sahip olması gerekiyordu (Sökmen 2005, 10).

²⁵³ Strabon (XII. 3. 32), tanrıça için yılda iki kez kutsal prosesyonlar düzenlediğini belirtmektedir.

²⁵⁴ Korinthos'ta kendisini tanrıça Aphrodite'ye adayan birçok hayat kadını bulunmaktaydı. Bu nedenle Korinthos birçok yabancı tüccarın ve askerın uğrak yeri olmuştu ve buraya gelenler genellikle tüm paralarını harcarlardı. Ayrıca bk. Dunbabin 1948, 66; 66 dn. 62. Tanrıça bu özelliğiyle Mezopotamyalı tanrıça İstar'a benzetilmiştir. bk. Marcovich 1996, 49.

²⁵⁵ Strab. XII. 2. 6; 3. 32.

ve tapınak vardı²⁵⁶. Mithradates Hanedanlığı'na mensup krallar buraya özen göstermiş ve Zeus Stratios adına kurbanlar sunmuşlardı²⁵⁷.

Phanaroia yöresinin bir diğer kenti Kabeira ise Paryadres Dağı'nın eteğinde ve Eupatoria kentinin güneyinde yer almaktaydı²⁵⁸. Burada Mithradates VI Eupator'un sarayı, av sahaları, madenleri ve su değirmeni vardı²⁵⁹. Yakınlara konuşlanmış olan ve Ameria olarak adlandırılan mevkide Pharnakes'in *Mên* tapınağı yer almaktaydı²⁶⁰. Pers menşeli²⁶¹ olan Men kültü buraya I. Pharnakes tarafından getirilmiş ve bu tanrı, Mithradates Hanedanlığı'nın hamisi olarak tapınım görmüştü²⁶². Öyle ki Mithradates Hanedanlığı'na mensup krallar sözü edilen tanrıya oldukça saygı duymuşlar, bununla birlikte kraliyet yeminini "*Kralın kaderi ve Pharnakes'in Mên'i (= Τύχην βασιλέως και Μηνα Φαρνάκου)*" olarak değiştirmişlerdi²⁶³. I. Pharnakes Men kültünü buraya taşıyarak hem Perslerin selefi olduklarını göstermeye hem de Komana'daki rahiplerin giderek güçlenen konumunu otorite altına almaya çalışmıştı²⁶⁴. Ameria'daki tanrının kutsal alanı da tıpkı Zela ve Komana tapınaklarında olduğu gibi çok sayıda tapınak hizmetkârı ile kutsal araziye sahipti. Bu arazilerin gelirlerinden ve hizmetkârlarından, atanmış olan bir rahip sorumluydu. Strabon buranın haricinde Albania'nın Iberia sınırı yakınlarında²⁶⁵, Pamphylia'daki Side'de ve Kilikia'daki Antiocheia'da *Mên*²⁶⁶; Phrygia'nın Laodikeia ve Karura yöreleri civarında *Mên Kares*²⁶⁷; Pisidia Antiocheia'sında *Mên Askaenos* tapınaklarının olduğunu belirtir. Bu tapınaklar aynı zamanda ay tanrıçası Selene'nin de tapınağıydı²⁶⁸.

Pharnakeia kentinin karşısında savaş tanrısı Ares'e adanmış Khalkeritis adası yer almaktaydı.

²⁵⁶ Cumont – Cumont 1906, 172-173; 271; Cook 1914, 641; Kind 1931, 258-259. Zeus Stratios'a ait tapınağın kalıntıları Amaseia kentinin doğusu ve Ebemi kasabanın arasında, günümüzde Büyük Evliya adıyla anılan 1350 m. yüksekliğe sahip bir mevkide yer almaktadır.

²⁵⁷ App. *Mithr.* 66; 70; Appianos (*ibid.*), Mithradates VI Eupator'un Romalı general Lucius Licinius Murena'yı savaşta yenilgiye uğratmasının ardından Zeus Stratios'a sunularda bulunduğunu aktarır. Buna istinaden Pers geleneklerine göre tanrının kutsal alanında büyük bir odun yığını oluşturulur. Bu odun yığının yanına ise küçük bir yığın daha oluşturulup ateş yakılır. Yanan küçük yığının üzerine süt, bal, şarap ve yağ dökülür. Daha sonra ise büyük yığın tutuşturulur, alevlerin büyüklüğünden ve etrafa yaydığı ısıdan dolayı birkaç gün hiç kimsenin sununun yapıldığı yere yaklaşmadığı ifade edilir. Ayrıca bk. Cumont – Cumont 1906, 171-182; Cook 1914, 641; French 1996, 75; Şahin 2001, 178 vdd.; tapınakla ilgili detaylı bilgi için bk. Williamson 2014, 175 vdd.; Summerer 2014, 207 vdd.

²⁵⁸ Strab. XII. 3. 30; ayrıca bk. Magie 1950, 180; Arslan 2007, 28; Şaroğlu 2010, 39.

²⁵⁹ Strab. XII. 3. 30.

²⁶⁰ Strab. XII. 3. 31.

²⁶¹ Persler arasında ay tanrısı olarak tapınım gören Men (Hardie 1912, 118 vdd.; Lane 1964, 5 vdd.; 1968, 94 vdd.; 1990, 2170 vd.) kültünün Küçük Asya'ya Perslerle birlikte girdiği, aynı Anaïtis (Anahita) kültünde olduğu gibi Artakserkses II Mnemon zamanında yaygınlaştığı anlaşılmaktadır. Fakat bu görüşe karşı tanrının Küçük Asya'ya özgü yerel bir tanrı olduğu ve Perslerin Küçük Asya'ya gelişinden daha önce de tapınım gördüğü ileri sürülmüştür (Drexler 1896, 2688; Perdrizet 1896, 55; Lesky 1931, 91; Erzen 1953, 1 dn. 1).

²⁶² Olshausen 1990, 1888; McGing 2014, 27. Buna karşı olarak Drexler (1896, 2752) II. Kyros'un teyzesi Atossa'nın kocası olan Pharnakes'in kültün kurucusu olduğunu iddia etmiştir. Ayrıca bk. McGing 2014, 27 dn. 66.

²⁶³ Strab. XII. 3. 31.

²⁶⁴ Olshausen 1987, 198 vd.

²⁶⁵ Strab. XI. 4. 7; XII. 3. 31.

²⁶⁶ Strab. XII. 3. 31.

²⁶⁷ Strab. XII. 3. 31; 8. 20.

²⁶⁸ Strab. XII. 3. 31; ayrıca bk. Hardie 1912, 118 vdd.; Olshausen 1990, 1887 vd.; Lane 1990, 2162 vd.

Adada Ares'e adanmış bir tapınak ve siyah bir kayadan yapılmış bir sunak bulunmaktaydı²⁶⁹. Bu altarda koyun ya da boğaların kurban edilmesi yasaktı. Sadece efsanevi Amazonların en az bir yıl boyunca besledikleri atları Ares için kurban ettikleri, adada yaşayan kuşların ise buraya gelen yabancılar saldırdıkları tasavvur edilmişti²⁷⁰.

Hanedanlık sınırları dâhilinde tapınım gören tanrı/tanrıçaların yerel unsurlarla kaynaşan dış mefhumların birbirine eşitlenmesi sonucunda synkretistik bir karaktere büründükleri görülmektedir. Söz konusu tanrıların kültlerinden Zeus Stratios ve Pharnakes'in Men'inin Mithradates Hanedanlığı'nın hamisi ve resmi ritüelleri olduğu sonucuna ulaşılabilir. Özellikle hanedanlığa ait sikeler üzerinde bulunan ay ve güneş motiflerini söz konusu kültürle bağdaştırmak mümkündür²⁷¹.

Demografik Yapı

Küçük Asya kıtalar arası bir koridor, Pontos Bölgesi ise zengin bir *floraya* ve *faunaya* sahip olması sayesinde birçok etnik grup tarafından yaşamaya elverişli görülmüştür. Bu nedenle çeşitli halklar tarafından iskân edilmiştir. Fakat coğrafi yapısının engebeli olması ve yöre içerisindeki iletişimin güçlükle sağlanabilmesi, burada yaşayan farklı küçük toplulukların kaynaşmasına engel teşkil etmiş, güçlü bir siyasi oluşumun gerçekleşmesini önlemiştir. Belirtilen sebepler neticesinde güçlü bir siyasi otorite altında dahi söz konusu kabileler doğal yaşamlarına ve kendi aralarındaki mücadelelerine devam ederek otoritesi altında yaşadıkları Perslerin ya da Hellenlerin geleneklerinden uzak, kendi ilkel adetleriyle varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bu nedenle antikçağda yöre, etrafında yaşayan otokton halkların vahşilikleriyle ün kazanmıştır. Antik yazarlar bölgede; Beyaz (Leuko) Syrialılar, efsanevi Amazonlar, Tibaranoi/Tibarenoi, önceleri Makronlar denen Sannos/Sanlar, eski devirlerde Kerkitesler diye anılan Appaïtesler, önceden Khalybes olarak adlandırılan Khaldaioi, Mossynoikoi (Heptakometesler), Makrokephaloslar, Bekhires ve Driller gibi kavimlerin yaşadığından bahsederler (Fig. 3)²⁷².

Paphlagonia'da bulunan Parthenios (Bartın)²⁷³ Nehri ile Pontos Bölgesi'nde bulunan Thermo-don Nehri arasında Hellenler tarafından Beyaz (Leuko) Syrialılar olarak adlandırılan halkın yaşadığı Assyria yöresi bulunmaktaydı²⁷⁴. Rhodoslu Apollonios (*argon*. II. 946) Sinope'nin ötesinde bulunan kıyıları Assyria sahilleri olarak nitelerken Ps.-Scymnus (915-920), Amisos'un Beyaz Syria-

²⁶⁹ Apoll. Rhod. *argon*. II. 1165-1174.

²⁷⁰ Skylaks *Periplous* 86; Apoll. Rhod. *argon*. II. 1030-1230; Plin. *nat*. VI. 13. 32; Arr. *periplus* XVI. 4.

²⁷¹ Strab. XII. 3. 31-37; App. *Mithr*. 66; 70; ayrıca bk. Olshausen 1990, 1887 vdd.; Hind 1994, 137; Ghita 2010, 127 vdd.

²⁷² Ksen. *Anab*. IV. 7. 15-17; IV. 8. 1-8; V. 2. 2; V. 4. 1; V. 5. 1-3; Skylaks *Periplous* 86-89; Strab. XII. 3. 18-19; Plin. *nat*. VI. 4. 11; Amm. Marc. XXII. 8. 21; ayrıca bk. Arslan 2005, 83 vdd.

Herodotos (III. 94), sözü edilen otokton halkların Pers kralı Dareios'un on dokuzuncu satraplığını teşkil ettiğini ve bu halkların Persler'e 300 *talanta* vergi verdiklerini ifade etmiştir.

²⁷³ Ksenophon (*Anab*. V. 6. 9) Parthenios Nehri'nin taşırsız geçilemeyeceğini belirtirken Strabon (XII. 3. 8) da nehrin geçtiği arazilerin çiçeklerle kaplı olmasından dolayı bu isimle anıldığını vurgulamaktadır. Rhodoslu Apollonios (*argon*. II. 936-939) ise tanrıça Artemis'in bu ırmakta yıkanmayı sevdiğini ifade etmektedir. Ayrıca bk. Q. Smyrn. VI. 465-470.

²⁷⁴ *FGrHist* Hekat. (1.) 200-201; Hdt. I. 6; 72; Skylaks *Periplous* 89-90; Apoll. Rhod. *argon*. II. 960-964; Diod. II. 43. 6; Strab. XII. 3. 9; App. *Mithr*. 10; Dion. *Perieges*. 772-779. Assyria kelimesinin etimolojisine ve kullanımına ilişkin olarak bk. Frye 1992, 281 vdd. krş. Rollinger 2006a, 73 vdd.; 2006b, 283 vdd.

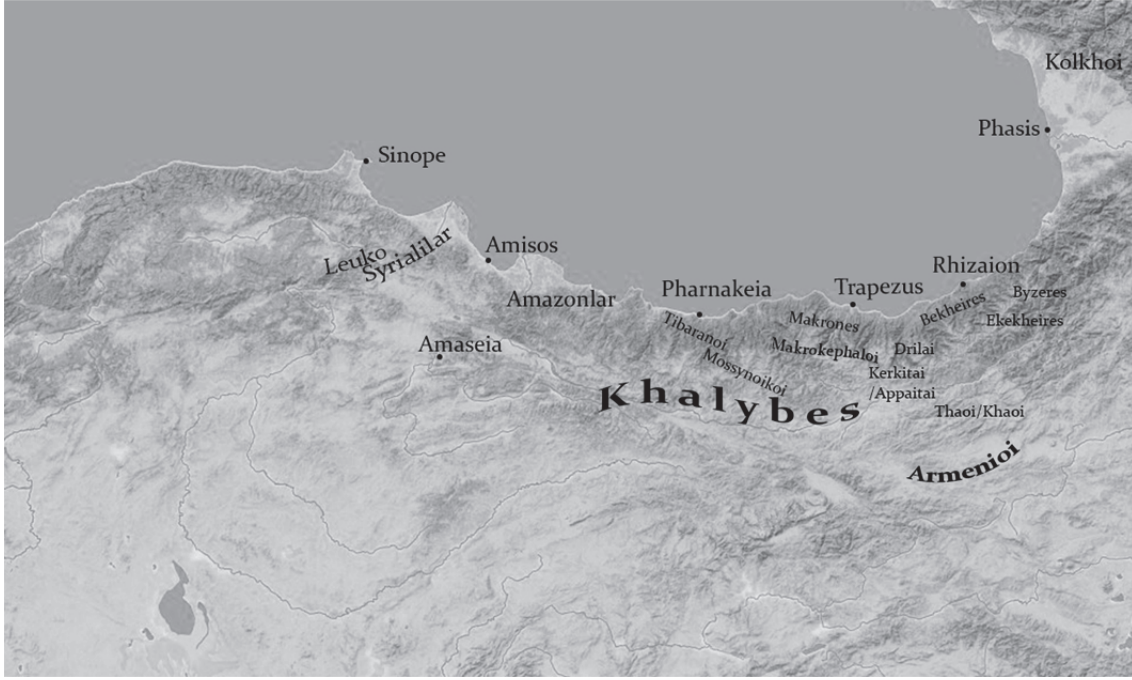

Fig. 3. Pontos Bölgesi'nde İkamet Eden Otokton Halkların Konumu.

luların topraklarında yer aldığını belirtmiştir²⁷⁵. Strabon (XII. 3. 9) da Pindaros'tan yaptığı alıntıya istinaden: Amazonların “mızraklarıyla uzaklara erişen bir Syria ordusunu sevk ettiğini”, böylelikle onların Themiskyra yöresinde yaşadıklarını ifade etmiştir²⁷⁶. Beyaz Syrialıların kökenine dair bilgiler veren Herodotos (I. 6; 72), Hellenlerin Kappadokialılara Syrialılar dediklerini öne sürmüştür. Ona göre Syrialılar Pers egemenliğine girmeden önce Medlerin hâkimiyetinde Halys Nehri'nin sağ kıyısında ikamet etmekteydiler²⁷⁷. Bu halk sünnet olma âdetini benimsemiş topluluklar arasında gösterilmişti ve bu geleneği Kolkhislilerden öğrenmişlerdi²⁷⁸.

Hellenler tarafından Amazonlar (Ἀμαζόνες)²⁷⁹ olarak adlandırılan, savaş tanrısı Ares ile nympha Harmonia'nın soyundan geldiği varsayılan efsanevi halkın Thermodon Nehri'nin Karadeniz'e döküldüğü Themiskyra yöresinde yaşadığına inanılmaktaydı²⁸⁰. Antik yazarların Amazonlarla ilgili anlatılarının farklı versiyonları bulunmaktadır. Bu anlatıların birinde Herakles'in ve Theseus'un Amazonlara karşı bir sefer düzenlediği²⁸¹; bir diğerinde ise Amazonların Troia Savaşı'nda Troialıla-

²⁷⁵ Ayrıca bk. Strab. XII. 3. 9.

²⁷⁶ Ayrıca bk. App. *Mithr.* 10. Miletoslu Hekataios'a (*FGrHist* Hekat. (1.) 200-201) göre Beyaz Syrialıların ülkesinde Khadisia ve Teiria adlı kentler bulunmaktaydı.

²⁷⁷ Ayrıca bk. Strab. XII. 3. 9.

²⁷⁸ Hdt. II. 104-105.

²⁷⁹ Meme (= μαζός/μαστός) sözcüğünün olumsuzluk ön eki olan “à” ile birleşmesi sonucunda memesi olmayan anlamına gelen Amazon (= Ἀμαζών) kelimesi türemiştir (Liddell – Scott 1996, s.v. “Ἀμαζών”). Amazonlar daha iyi yay kullanabilmek amacıyla sağ memelerini kestiklerinden dolayı bu isimle anılmışlardır (Diod. II. 45. 3).

²⁸⁰ Hom. *Il.* VI. 188-189; Aiskh. *Pr.* 410-420; 720-730; Hdt. IV. 110-117; *FGrHist* Ephor. (70.) 114a; Apoll. Rhod. *argon.* II. 370-373; 964-1000; Ps.-Scymnus 882-885; Diod. II. 44. 2-3; IV. 16. 1-2; Strab. XI. 5. 4; Mela I. 105; Arr. *periplus* XV. 3; Amm. Marc. XXII. 8. 17-19.

²⁸¹ *FGrHist* Hellan. (4.) 165; 166; 167a-c; ayrıca bk. Plut. *Thes.* XXI-XXVIII; Paus. I. 2. 1.

rın safında Akhalara karşı savaştıkları aktarılmıştır²⁸². Herodotos'a (IV. 110-117) göre Hellenlerle yaptıkları Thermodon Savaşı'ndan sonra sağ kalan Amazonlar üç gemiye bindirilmiştir. Gemideki erkekleri öldüren Amazonlar gemi kullanmayı bilmediklerinden ötürü İskit topraklarına sürüklenmişlerdir. Burada İskit erkekleriyle evlenmiş daha sonra Palus Maiotis'in (Azov Denizi) kuzeyine yerleşerek Sarmatlar olarak anılmışlardır²⁸³. Amazonların ata bindikleri ve at sırtında avlandıkları, çok iyi yay kullanabildikleri, çift ağızlı savaş baltası (bigennis) taşıdıkları, hilal şeklinde küçük kalkanlarla savaşlarda kendilerini korudukları, erkekler gibi giyinip, erkekler gibi savaştıkları rivayet edilirdi²⁸⁴. Evlenmeyen bu kadınlar doğan çocuklarından erkek olanların kollarını ve bacaklarını sakatlayarak onların savaşıma yetilerini ellerinden almış, kız çocuklarının ise daha iyi yay kullanabilmelerini sağlamak için sağ memelerini dağlamışlardır²⁸⁵. Komşu topraklarda bulunan halkları boyundurukları altına alarak Tanais (Don) Nehri'ne kadar ulaşan bölgelere egemen oldukları, hatta Attika'ya bile sefer düzenledikleri düşünülmüştür²⁸⁶. Strabon (XI. 5. 4; XII. 3. 21; XIV. 1. 4), Kymeli tarihçi Ephoros'tan (M.Ö. ca. 400-330) yaptığı alıntıya istinaden Ephesos, Smyrna, Kyme ve Myrina kentlerinin adının Amazonlardan geldiğini ifade etmekteydi²⁸⁷. Savaşçı yapılarından ve soylarını ona atfetmelerinden dolayı savaş tanrısı Ares'e ve Artemis Tauropolis'a taparlardı²⁸⁸. Pharnakeia'nın karşısında bulunan Ares Adası'nı kutsal addettikleri ve burada en az bir yıl besledikleri atları tanrıları için kurban ettikleri ifade edilirdi²⁸⁹.

Flavius Arrianus (*anab.* VII. 13. 3-5) Amazonların Küçük Asya topraklarında yaşadıkları dönemin sanıldığı kadar uzun sürmediğini ifade eder. Ona göre, Ksenophon'un Kunaksa Savaşı'nın (M.Ö. ca. 401) ardından Karadeniz sahillerinde rastladığı garip gelenekleri olan otokton halkları anlatırken karşılaşmadığı Amazonlara değinmemiş olması ve güvenilir yazarların onlardan bahsetmemiş olması Amazonların bir efsaneden ibaret olduklarını göstermekteydi²⁹⁰.

Tibaranoi/Tibarenoi (= Τιβάρηνοι) kavmi Kotyora'nın doğusunda -güneyinde Khalybes, doğusunda ise Mossynoikoi kavimlerine komşu olan topraklarda- ikamet etmekteydi. Deniz kıyısındaki yöreleri daha az tahkim edilmiş olmakla birlikte bu bölge biraz daha düzlüktü. Bundan dolayı denizcilik, tarım ve hayvancılık -özellikle koyun besiciliği- için oldukça elverişliydi²⁹¹. Strabon (VII. 4. 3; XII. 3. 18) Tibarenoi kavmine ait verimli arazilere *Tibarania* denildiğini ve söz konusu toprakların Trapezeus'a değin uzandığını belirtmektedir²⁹². Sözü edilen halkın, Mossynoikoi kavim-

²⁸² Hom. *Il.* VI. 188-189; Aiskh. *Pr.* 410-420; 720-730; Hdt. IV. 110-117; Apoll. Rhod. *argon.* II. 370-373; 964-1000; Diod. II. 44. 2-3; Strab. XI. 5. 4.

²⁸³ Ayrıca bk. *FGrHist* Ephor. (70.) 160a-b; Ps.-Scymnus 878-885.

²⁸⁴ Diod. II. 45. 1-3; Arr. *anab.* VII. 13. 1-3.

²⁸⁵ Diod. II. 45. 1-46. 6; Strab. XI. 5. 1; Sen. *Med.* 215-216.

²⁸⁶ Hdt. IX. 27.

²⁸⁷ Ayrıca bk. *FGrHist* Ephor. (70.) 114a.

²⁸⁸ Diod. II. 46. 1-2.

²⁸⁹ Apoll. Rhod. *argon.* II. 1030-1230; Arr. *periplus* XVI. 4.

²⁹⁰ Amazonlar ile ilgili yapılan araştırmalar için bk. Bisset 1971, 150 vd.; Hardwick 1990, 14 vdd. Ayrıca bk. Ünal 2013, 21 vdd.; krş. Mayor 2014.

²⁹¹ *FGrHist* Hekat. (1.) 204; Ksen. *Anab.* V. 5. 2-3; Skylaks *Periplous* 87-88; Apoll. Rhod. *argon.* II. 377-379; Diod. XIV. 30. 7; 31. 1; Strab. XII. 3. 28; Dion. *Perieges.* 767; ayrıca bk. Brown 1971, 14.

²⁹² Ayrıca bk. *FGrHist* Ephor. (70.) 43; Steph. Byz. *Ethnika* s.v. Τιβάρηνια=Tibarania.

lerine göre daha ılımlı, neşeli ve son derece yalancı mizaçlı oldukları anlaşılmaktadır²⁹³. Rhodoslu Apollonios (*argon.* II. 1010-1014), eşleri çocuk doğurduğunda bu kavmin erkeklerinin yatağa uzanarak, başlarını örtüp inlediklerini, ancak eşlerinin yemeği ve banyoyu hazırlamalarıyla teskin olduklarını ifade ederdi. Tibaranoi/Tibarenoi halkı da Perslerin on dokuzuncu satraplığına tabi olup 300 talanta vergi vermiş ve Kserkses'in ordusunda görev yapmıştır. Mossynoikoi kavimlerinin kullandıkları savaş aletlerine benzer silahlar kullanmışlardı²⁹⁴.

Küçük Armenia'nın doğusundan başlayıp Paryadres dağ silsilesini içine alan, Kerasos ile Kotyora kentlerinin hinterlandını da kapsayan ve Themiskyra yöresine kadar uzanan coğrafyada Khalybes (= Χαλύβες/Χαλύβοι)²⁹⁵ kavmi ikamet ederdi²⁹⁶. Sadece bu coğrafya ile sınırlı kalmamış ilerleyen süreçte Karenitis (Erzurum civarı) yöresine kadar yayılmışlardı²⁹⁷. Rhodoslu Apollonios (*argon.* II. 373-376), söz konusu bölgeyi oldukça dağlık ve direngen, bahsi geçen insanları da oldukça sefil olarak betimlemekteydi²⁹⁸. Çok kalabalık olmayan bu kavim önceleri Lidya kralı Kroisos'un hâkimiyeti altında²⁹⁹, daha sonraları ise Mossynoikoi kavimlerinin boyunduruğu altında madencilik yaparak hayatlarını idame ettirmişti. Ne tarımsal faaliyetlere girişip tatlı meyveler yetiştirmişler ne de hayvancılıkla uğraşmışlardı. Toprağı kazarak maden çıkarır, elde ettiklerini de ihtiyaçları karşılığında takas ederlerdi. Genellikle erzaklarını da korudukları müstahkem yerlerde yaşayan halk, Ksenophon (*Anab.* IV. 7. 15; V. 5. 1) tarafından göğüs göğüse çarpışmaktan korkmayan, oldukça savaşçı bir kavim olarak betimlenmiştir. Savaş zamanlarında kimi zaman oldukça saldırgan tavırlar sergileyerek düşmanlarını tahrik eder, kimi zaman da müstahkem mevzilere gizlenip düşmanlarına arkadan saldırırlardı. Karınlarının altına kadar inen keten zırh, etek yerine ise sık örülmüş ip eteklikler giyerlerdi. Demir rezervlerine yakın olmaları ve sözü edilen cevheri iyi işlemeleri sayesinde miğfer, bacak zırhı, kılıç ve tek taraflı uzun mızraklarla donanmışlardı³⁰⁰. Doğanın kendilerine sunduğu nimetleri iyi değerlendiren Khalybes kavmi yörede zengin rezervleri bulunan demir madeninin kâşifleri olarak ve demir işçiliğindeki üstün meziyetleriyle ün kazanmışlardı³⁰¹.

²⁹³ Ksen. *Anab.* V. 5. 2; *FGrHist* Ephor. (70.) 43; Ps.-Scymnus 914-916; Mela I. 106. Brown (1971, 15) Tibarenoi kavminin M.Ö. ca. 721-715 yılları arasında hüküm süren Asur kralı II. Sargon zamanına ait kil tabletlerde geçen Muşki/Muski kavmi olduğunu ileri sürmüştür.

²⁹⁴ Hdt. III. 94; VII. 78.

²⁹⁵ Strabon (XII. 3. 20-27) barbar kavimler arasında isimlerin çok çabuk değiştiğini vurgulamaktadır. Homeros'a (*Il.* II. 857) atıfta bulunarak, ozanın kullandığı "Alybe" kelimesinin aslında "Khalybe" olarak anlaşılması gerektiğini, gümüşün çıktığı yerde yaşayan Halizon'ların aslında Khalybes kavmi olduğunu ve kendisinin (Strab. XII. 3. 19) yaşadığı dönemde bu kavmin Khaldai adıyla anıldığını ifade etmiştir.

²⁹⁶ *FGrHist* Hekat. (1.) 202-203; Skylaks *Periplus* 88-89; Apoll. Rhod. *argon.* II. 370-376; 995-1005; ayrıca bk. Steph. Byz. *Ethnika* s.v. Χαλύβες=Khalybes; ayrıca bk. Brown 1971, 14 vdd.

²⁹⁷ Ksen. *Anab.* IV. 4. 18; 5. 34; 6. 5-6; 7. 15-18; Strab. XI. 14. 5; XIV. 5. 24.

²⁹⁸ Rhodoslu Apollonios'a (*argon.* II. 1000-1009) göre zahmet çekmedikleri gün olmayan bu insanlar, alevlerin arasında is soluyarak çok ağır işlere katlanmışlardır.

²⁹⁹ Hdt. I. 28.

³⁰⁰ Ayrıca bk. Apoll. Rhod. *argon.* II. 1000-1009.

³⁰¹ Aiskh. *Pr.* 714-716; *Tr.* 728-734; Hdt. I. 28; Eur. *Alc.* 980; Ksen. *Anab.* V. 5. 1; Skylaks *Periplus* 88; Apoll. Rhod. *argon.* II. 373-376; Catull. LXVI. 48; Verg. *Georg.* I. c. 58; *Aen.* VIII. 420-421; X. 174; Strab. XII. 3. 18-19 *Anonym. periplus.* 31 str. 1-2; Plin. *nat.* VI. 3. 11; VII. 56. 197; Val. Flac. IV. 610-615; Av. *Or. Ter.* 947; Dion. *Perieges.* 768-769; Amm. Marc. XXII. 8. 21; Steph. Byz. *Ethnika* s.v. Χαλύβες=Khalybes; ayrıca bk. Papanghelis 1982, 146-147; Arslan 2007, 35 dn. 146 vd. Khalybes kavminin yaşadığı coğrafyada eskiden gümüş madeni bulunmasına rağmen Strabon'un (*ibid.*) yaşadığı dönemde rezervler tükenmiştir.

İlerleyen süreçte işledikleri demir cevheri buradan deniz aşırı coğrafyalara ihraç edilmişti³⁰². Bu sebeple sertleştirilmiş demir/çelik (= *Khalyps* [χάλυψ]) onların adıyla anılmıştı³⁰³.

Strabon'a (XII. 3. 18) göre Karadeniz'in güneydoğu kıyılarında yaşayan halklardan en tehlikelisi ağaçlarda ve seyyar ahşap kulelerde yaşayan³⁰⁴, vahşi hayvan eti ve ceviz yiyerek hayatlarını idame ettiren Heptakometes (Mossynoikoi [= Μοσσύνοικοι]) kavimleriydi³⁰⁵. Sözü edilen kavmin bir kısmı da Byzeres olarak anılmıştı³⁰⁶. Mossynoikoi kavimleri, Kotyora ile Kerasos dağlarından Tripolis ve Trapezusia teritoryumunun başladığı Philokaleia (Görelle) civarındaki dağlara kadar olan Paryadres dağ silsilesi boyunca ikâmet ederdi³⁰⁷. Ormanlarla kaplı olan bu dağların müstahkem mevkiilerinde inşa ettikleri kalelerde ve etrafında pastoral bir yaşam sürerlerdi. Kabile reisleri ahşaptan imal edilmiş kulelerde yaşamış, halkı ise kendisine bakmakla yükümlü kılınmıştı. Sözü edilen halkın kadınları ve erkekleri beyaz tenliydi. Vücutlarının ön kısmı çiçek ya da çeşitli motiflerle dövmeli; sırtları ise boyalıydı. Ceviz lapasıyla büyüttükleri için neredeyse enleri ve boyları birbirine eşit gürbüz çocuklara sahiplerdi. Kendileri de kaplıca buğdayı³⁰⁸, ceviz, vahşi hayvanların etleri ve salamura yapılmış yunus etleriyle beslenmişlerdi. Bunun yanında yunus yağını da tıpkı Hellenlerin zeytinyağını kullandıkları gibi değerlendirirlerdi. Ayrıca sek içildiğinde çok sert ve acı ama su ile karıştırıldığında hoş kokulu ve tatlı kıvamlı bir tür şarap içerlerdi. Genellikle tuhaf gelenekleriyle ve savaşçı karakteristikleriyle tanınmış olan bu kavimler kendi aralarında bile sürekli mücadele halindeydiler³⁰⁹. Herodotos (VII. 78) Mossynoikoi kavimlerinin savaşta ahşap başlıklar taktıklarını, kalkanlarının küçük olduğunu, kullandıkları mızrakların kısa saplı olup, mızrak uçlarının ise uzun ve sivri olduğunu belirtir³¹⁰. Bahsi geçen insanlar genellikle üzerinde yaşadıkları kulelerden atlayarak yolculara saldırırlardı. Bu kavimlerle karşılaşan Hellenler onları "gördükleri en barbar ve Hellen geleneklerine ters düşen kişiler³¹¹" olarak nitelemişlerdi. Öyle ki diğer insanların ulu orta yaptıkları işleri onlar evlerinde gizlice yapar; buna karşın mahremiyet içinde yapılması gereken işleri alenen yaparlardı. Evliliğe pek önem vermez, cinselliği ise utanılacak bir şey olarak görmeyip ulu orta ifşa ederlerdi. Tek başlarına kaldıkları zaman başkalarıyla berabermişçesine hareket ettikleri

³⁰² Drews 1976, 26. Roebuck (1985, 82) Khalyps kavminin işlemiş olduğu demirin M.Ö. ca 550 yılında Ionia Bölgesi'ne ihraç edildiğini ifade etmektedir. Ayrıca bk. Maxwell – Hyslop 1974, 152 dn. 59.

³⁰³ Peake 1933, 644; Arslan 2007, 35.

³⁰⁴ Strabon'a (XII. 3. 18) göre sözü edilen ahşap kulelere *mossyn* (= μόσσυν) adı verildiğinden ötürü bu halk Mossynoikoi olarak anılmıştır. Kelimenin kökeni ve semantiğine ilişkin bk. Halliday 1923, 105 vdd.

³⁰⁵ Ayrıca bk. Ksen. *Anab.* V. 4. 27-29.

³⁰⁶ Strab. XII. 3. 18. M.Ö. ca 66 yılında Pompeius'un ordusu bölgeden geçerken, Heptakometesler ağaç sürgünlerinden elde ettikleri deli balı kâselerle yol üzerine bırakmış, askerler balı yiyip bilinçlerini kaybettikleri zaman onlara saldırmışlardır. Böylelikle Pompeius'un komutasındaki üç Roma bölüğünü kolaylıkla imha etmişlerdir.

³⁰⁷ Ksen. *Anab.* V. 4. 11-13; Skylaks *Periplous* 86; *Anonym. periplus.* 35 str. 1-7.

³⁰⁸ Taneleri ufak olan bu buğday türü Yakındoğu ve Küçük Asya'da yetiştirilen en eski buğday çeşitlerindedir. Genellikle *siyez* (*triticum monococcum*) olarak da adlandırılır.

³⁰⁹ Ksen. *Anab.* V. 4. 26-32; Strab. XII. 3. 18; Diod. XIV. 30. 5-7; Plin. *nat.* VI. 4. 11.

³¹⁰ Mossynoikoi kavimleriyle bizzat karşılaşmış olan Ksenophon (*Anab.* V. 4. 12-14) da bahsi geçen kavimlerin kıyafetleriyle ilgili Herodotos ile benzer ifadeler kullanmıştır. Buna göre: Mossynoikoi kabilelerinin Paphlagonia miğferini andıran, ortasında tuğ bulunan deri miğferleri, sarmaşık yaprağını anımsatan beyaz tüylü öküz derisiyle kaplı hasır kalkanları, ön tarafında mızrak ucu arka tarafında ise topuz bulunan mızrakları vardır. Bunun yanı sıra demir baltalar taşımışlardır. Genellikle dizlerinin üzerinde kalan, sık örülmüş tunikler giymişlerdir. Tomruktan oymuş oldukları kanolar ile seyahat etmişlerdir (*Anab.* V. 4. 11).

³¹¹ Ksen. *Anab.* V. 4. 34.

söylenirdi. Kendi kendilerine konuşup, güler ve sanki başkalarına sergiliyorlarmış gibi durduk yere dans etmeye başlardı³¹².

Makronlar (= Μάκρωνες) olarak anılan kavim de yörenin diğer otokton halkları gibi Perslerin ondokuzuncu satraplığına bağlıydı ve Trapezus'un güney batı kesiminde ikâmet ederdi³¹³. Bu kavmin insanları sorgun ağacından yapılma kalkanlar ve mızraklar kullanır, kıldan yapılmış elbiseler giyer ve çocuklarını sünet ettirirlerdi³¹⁴. Strabon (XII. 3. 18) Makronlara daha sonra Sanlar (= Σάννοι) denildiğini belirtmektedir. Plinius (*nat.* XXI. 45. 77) ise Pontos'ta yaşayan Sannilerin Roma'ya vergi olarak balmumu verdiğini ifade etmiştir. Makronların yaşadığı coğrafyada Makrokephaloi (= Μακροκέφαλοι [= Büyükkafalılar]) adlı vahşi bir halktan da bahsedilmiştir³¹⁵. Bazı kaynaklarda ise, Makronlar ile Makrokephaloi kavminin aynı halk olduğu belirtilmektedir³¹⁶. Ksenophon (*Anab.* V. 2. 1) Makronlara oldukça yakın bir coğrafyada Driller (= Δρίλαι) adlı son derece cengâver ve Trapezuslulara düşman olan bir kavmin yaşadığını belirtmiştir³¹⁷. Arrianus (*periplus* XI. 1-2) ise söz konusu kavmin Sanlar olabileceğini ileri sürmüştür. Ona göre bu kavim müstahkem mevkiilerde kralsız bir şekilde yaşardı. Önceleri Romalılara vergi vermelerine rağmen Arrianus'un döneminde haydutluk/korsanlık yaparak geçinmekte ve vergi vermek istememekteydiler. Makronların yaşadığı yörenin güneyinde, Paryadres Dağları ve Küçük Armenia arasındaki kesimde ise önceleri Kerkitesler (= Κερκίται) olarak adlandırılan Appaitesler (= Ἀππαίται) yaşamaktaydı³¹⁸. Ksenophon'un (*Anab.* IV. 8. 8; 19-24; V. 2. 1) anlatılarında Trapezuslulara sınır olan Kolkhoi (= Κόλχοι) kavminden söz edilmektedir³¹⁹.

Trapezus'un doğusunda Ophis, Psykhros, Kalos, Rhizios ve Askouros derelerinin suladığı arazilerde Bekheires (= Βέχειρες) adlı halk yaşamaktaydı. Söz konusu halkın, Makronların doğusunda, Taoi/Khaoi kavminin kuzeyinde ve Ekekheirieis kavminin batısında yaşadığı aktarılmaktadır. Bunun yanında Skylaks (*Periplous* 84), Bekheires halkının Hellen kenti Bekheirias ve Bekheirikos Limanı'nın yanında yaşadığını belirterek Rhizaion kenti ve kıyılarına işaret etmektedir³²⁰. Rhodoslu Apollonios (*argon.* II. 394; 1241) ise söz konusu halkın sayısız kabileden oluştuğunu ve oldukça geniş bir araziye yayılmış olduğunu belirtmektedir. Bekheires halkının hemen doğusunda ise Ekekheirieis (= Ἐκεχειριεῖς) ve Byzeres (= Βύζηρες) kavimleri yaşamaktaydı³²¹. Strabon (XII. 3. 18) Byzeres kavminin Heptakometes kabilesinin bir kolu olduğunu belirtmektedir. Valerius Flaccus (V. 150-153) da Byzeres kavminin göçebe bir topluluk olduğunu ifade etmektedir.

Sonuç olarak Pontos Bölgesi'nde bulunan Halys, Thermodon, Iris, Lykos ve Skylaks gibi akarsu-

³¹² Ksen. *Anab.* V. 4. 1-34; Apoll. Rhod. *argon.* II. 1015-1029; 1117; Diod. XIV. 30. 5-7.

³¹³ *FGrHist* Hekat. (1.) 206; Hdt. III. 94; Ksen. *Anab.* IV. 7. 27-8. 1; Plin. *nat.* VI. 11. 29; Amm. Marc. XXII. 8. 21.

³¹⁴ Hdt. II. 104; Ksen. *Anab.* IV. 8. 3. Herodotos (*ibid.*) sünet geleneğine sahip halkları; Mısırlılar, Kolkhisliler ve Etiyopyalılar olarak sıralar. Fenikeliler ve Suriyeliler bu âdeti Mısırlılardan, Thermodon ve Parthenios (Bartın) Nehirleri kıyısında yaşayan ve Hellenler tarafından Beyaz Suriyeliler olarak adlandırılan Kappadokyalılar (I. 72) ile onların komşuları Makronlar ise Kolkhislilerden öğrenmişlerdir.

³¹⁵ Skylaks *Periplous* 85; Mela I. 107; Plin. *nat.* VI. 4. 11.

³¹⁶ *Anonym. periplus.* 37 str. 1-4.

³¹⁷ Ayrıca bk. Steph. Byz. *Ethnika* s.v. Δρίλαι=Drilai.

³¹⁸ Strab. XII. 3. 18.

³¹⁹ Ayrıca bk. Arr. *periplus* XI. 1.

³²⁰ Ayrıca bk. *FGrHist* Hekat. (1.) 207; Mela I. 107; Plin. *nat.* VI. 4. 11; Dion. *Perieges.* 765.

³²¹ Skylaks *Periplous* 82-83; Apoll. Rhod. *argon.* II. 396; 1244-1245; Mela I. 107; Plin. *nat.* VI. 4. 11; Dion. *Perieges.* 765; Amm. Marc. XXII. 8. 21.

lar yalnızca tarım arazilerini sulamakla kalmamış aynı zamanda denize döküldükleri yerde oldukça verimli alüvyonal ovalar oluşturmuşlardı. Bölgede yer alan Themiskyra, Khiliokomon, Phanaröia, Gazelonitis, Dazimonitis *etc.* gibi ovalarda her türlü tahıl, meyve-sebze bolca üretilmiş, Hellen perspektifinde medeniyetin işaretleri olan zeytin ve üzüm yörede yetiştirilmiş, bu üzümünden şarap imal edilmişti³²². Ayrıca bölgedeki zengin otlaklar buranın envai çeşitte hayvana ev sahipliği yapmasını sağlamıştı. Bölgede bulunan dağlar gemi yapımında kullanılan kerestenin üretildiği ormanları ve zengin maden rezervlerini ihtiva etmiş, burada işlenen madenler Hellen coğrafyasında büyük ün kazanmıştı. Farklı balık türlerinin Karadeniz'de bolca bulunması, Pontos Bölgesi'nde balık endüstrisinin de oluşmasını sağlamıştı. Öyle ki burada işlenen balıkların bir kısmı salamura yapılmış, bir kısmı kurutulmuş, hem yerel pazarlarda satılmış hem de Hellen coğrafyasına ihraç edilmişti. Söz konusu ekonomik potansiyeliyle Pontos Bölgesi, erken devirlerde ve Hellenistik dönemde ticari açıdan pivot konumuna gelmişti. Bunun yanında bölge, madenleri işleyebilen ve savaş becerileri gelişmiş kavimleri bünyesinde barındırmaktaydı. Bu sebeple *pronoia* (öngörü) sahibi yetenekli yöneticiler, bölgenin iç dinamiklerini etkili bir şekilde kullanarak hem ekonomik hem askeri hem de siyasi yönden yakın coğrafyalardaki gelişmelere tesir edebilecek zenginliğe ve siyasi erke erişebilmişlerdi.

³²² Ksen. *Anab.* IV. 8. 23; V. 4. 26-32; Strab. II. 1. 15; XII. 3. 30; 36; ayrıca bk. Anderson 1903, 55; Hamilton 2013, 261.

BİBLİYOGRAFYA

Antik Kaynaklar

- Ael. *Anim.* (= Aelianus, *Peri Zōon Idiotēros*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: Aelianus, *On the Characteristics of Animals*. Trans.: A. F. Scholfield, vols. I-III. Cambridge, Massachusetts - London 1958 - 1959 (The Loeb Classical Library).
- Aiskh. *Per.* (= Aiskhylos, *Persai*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: Aiskhylos, *Suppliant Maidens, Persians, Prometheus, Seven Against Thebes*. Trans.: H. W. Smyth. Cambridge, Massachusetts - London 1956 (The Loeb Classical Library).
- Aiskh. *Pr.* (= Aiskhylos, *Prometheus Desmotes*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *Suppliant Maidens, Persians, Prometheus, Seven Against Thebes*. Trans.: H. W. Smyth. Cambridge, Massachusetts - London 1956 (The Loeb Classical Library).
- Amm. Marc. (= Ammianus Marcellinus, *Rerum Gestarum Libri*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *Ammianus Marcellinus*. Trans.: J. C. Rolfe, vols. I-III. Cambridge, Massachusetts - London 2000 (The Loeb Classical Library).
- Anonym. periplus* (= Anonymos, *Anonymi [Arriani, ut Fertur] Periplus Ponti Euxini*)
Kullanılan Metin: *Anonymi Periplus Ponti Euxini*. Ed. C. Müller, *Geographi Graeci Minores* I. Paris (1990²) 402-423.
- Apoll. Rhod. *argon.* (= Apollonios Rhodios, *Argonautica*)
Kullanılan Metin ve Çeviriler: Apollonios Rhodios, *The Argonautica*. Trans.: R. C. Seaton. Cambridge, Massachusetts - London 1967 (The Loeb Classical Library).
- App. *Mithr.* (= Appianus, *Mithridateios*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *Appian's Roman History*. Trans.: H. White, vols. I-IV. Cambridge, Massachusetts - London 1912-1913 (The Loeb Classical Library).
- Aristot. *hist. an.* (= Aristoteles, *Historia Animalium*)
Kullanılan Metin ve Çeviriler: Aristoteles, *Historia Animalium*. Trans.: A. L. Peck, vols. I-III. Cambridge, Massachusetts - London 1965 (The Loeb Classical Library). Aristotle, *History of Animals*. Trans.: D. M. Balme, vols. VII-X. Cambridge, Massachusetts - London 1991 (The Loeb Classical Library).
- Aristot. *Mir. Ausc.* (= Aristoteles, *Mirabilium Auscultationes*)
Kullanılan Metin: Aristoteles, *Mirabilium Auscultationes*. Ed. I. Bekker, *Aristotelis Opera*, vol. II. Berlin (1831) 830a5-847b10.
- Aristot. *Oecon.* (= Aristoteles, *Oeconomica*)
Kullanılan Metin: Aristoteles, *Oeconomica*. Eds. B. A. van Groningen - A. Wartelle, *Aristotle Economique*. Paris (1968) 1-35.
- Arr. *anab.* (= Arrianus, *Anabasis*)
Kullanılan Metin ve Çeviriler: Arrian, *Anabasis Alexandri*. Trans.: P. A. Brunt, vols. I-II. Cambridge, Massachusetts - London 1976 - 1983 (The Loeb Classical Library).

- Arr. *periplus* (= Arrianus, *Periplus Ponti Euxini*)
Kullanılan Metin ve Çeviriler: Arrian, *Periplus Ponti Euxini*. Ed. - Trans.: A. Liddle. London 2003. *Arriani Periplus Ponti Euxini. Arrianus'un Karadeniz Seyahati*. Çev. - Yor.: M. Arslan. İstanbul 2005.
- Ath. *Deip.* (= Athenaios, *Deipnosophisticarum Epitome*)
Kullanılan Metin ve Çeviriler: Athenaios, *The Deipnosophists*. Trans.: C. B. Gulick. London - New York 1928 (The Loeb Classical Library).
- Av. *Or. Ter.* (= Avienus, *Descriptio Orbis Terrae*)
Kullanılan Metin: Rufus Festus Avienus, *Descriptio Orbis Terrae*. Ed. C. Müller, *Geography Graeci Minores II* Paris (1990²) 177-199.
- Caes. *Bell. Alex.* (= Caesar, *De Bello Alexandrino*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: Caesar, *Alexandrian, African and Spanish Wars*. Trans.: A. G. Way. Cambridge, Massachusetts - London 1955 (The Loeb Classical Library).
- Cato *agr.* (= Marcus Porcius Cato, *De Agri Cultura*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: Marcus Porcius Cato, *On Agriculture*. Trans.: W. D. Hooper - A. M. Litt. Cambridge - Massachusetts 1934 (The Loeb Classical Library).
- Catull. (= Catullus)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *Catullus*. Trans.: F. W. Cornish. Cambridge, Massachusetts - London 1988 (The Loeb Classical Library).
- Cic. *Leg. Man.* (= Cicero, *Pro Manilia or Oratio de Imperio Cn. Pompei*)
Kullanılan Metin ve Çeviriler: *The Speech on the Appointment of Gnaeus Pompeius*. Trans.: H. G. Hodge. London - New York 1927 (The Loeb Classical Library). Marcus Tullius Cicero, *Pompeius'un Yetkisi Hakkında*. Çev.: Ü. F. Telatar. İstanbul 2002.
- Curt. (= Quintus Curtius Rufus, *Historiarum Alexandri Magni Macedonis*)
Kullanılan Metin ve Çeviriler: *Quintus Curtius Rufus*. Trans.: J. C. Rolfe. Cambridge, Massachusetts - London 1946 (The Loeb Classical Library).
- Cass. Dio (= Cassius Dio, *Rhomaika*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: Cassius Dio, *Roman History*. Trans.: E. Cary - H. B. Foster, vols. I-IX. London 1914 - 1927 (The Loeb Classical Library).
- Diod. (= Diodorus Siculus, *Bibliotheca Historike*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *Diodorus of Sicily*. Trans.: R. M. Geer. London - New York 1947 (The Loeb Classical Library).
- Dion. Chr. *Orat.* (= Dionysos Chrysostomos, *Orationes*)
Kullanılan Metin ve Çeviriler: *Dio Chrysostom*. Trans.: W. Cohoon - H. L. Crosby. London - New York 1932 - 1953 (The Loeb Classical Library).
- Dion. *Perieges.* (= Dionysios, *Oikoumenes Periegesis*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *A Commentary on Dionysius of Alexandria's Guide to the Inhabited World 174-382*. Trans.: Y. Z. N. Khan. Yayınlanmamış Doktora Tezi, University College London. London 2002.
Dionysii, Orbis Descriptio. Ed. K. Müller, *Geographi Graeci Minores*, vol. II. Paris (1990²) 103-176.
- Dioscor. (= Pedanius Dioscorides, *De Materia Medica*)

- Kullanılan Metin ve Çeviri: Pedanius Dioscorides of Anazarbus, *De Materia Medica*. Trans.: L. Y. Beck, vols. I-V. Zürich - New York 2005.
- Eur. *Alc.* (= Euripides, *Alcestis*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *Alcestis*. Ed. – Trans.: D. Kovacs. Cambridge, Massachusetts - London 1994 (The Loeb Classical Library).
- Eur. *Andr.* (= Euripides, *Andromache*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: Euripides, *Andromache*. Ed. – Trans.: D. Kovacs. Cambridge, Massachusetts - London 1995 (The Loeb Classical Library).
- Eur. *IT.* (= Euripides, *Iphigenia in Taurica*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *Iphigenia in Taurica*. Trans.: A. S. Way, Cambridge, Massachusetts - London 1978 (The Loeb Classical Library).
- Eur. *Rhes.* (= Euripides, *Rhesos*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: Euripides, *Rhesus*. Trans.: Cambridge, Massachusetts - London 1966 (The Loeb Classical Library).
- Euseb. *chron.* (= Eusebios, *Chronicorum*)
Kullanılan Metin: Eusebios, *Chronicorum (Liber Prior)*. Ed. A. Schoene. Berlin 1875.
- Eutr. (= Eutropius, *Brevarium ab Urbe Condita*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *Roma Tarihinin Özeti*. Çev.: Çiğdem Menziliçioğlu. İstanbul 2007.
- FGrHist (= *Die Fragmente der Griechischen Historiker*)
Kullanılan Metin: *Die Fragmente der Griechischen Historiker*. Ed. F. Jacoby, vols. I-XV. Berlin - Leiden 1923 - 1958.
- Gal. *Terap. Meth.* (= Galenos, *Terapeutikes Methodou*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: Galenos, *On Method of Medicine*. Trans.: I. Johnston – G. H. R. Horsley, vols. I-III. London - New York 2011 (The Loeb Classical Library).
- Gell. (= Aulus Gellius, *Noctae Atticae*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *The Attic Nights of Aulus Gellius*. Trans.: J. C. Rolfe, vols. I-III. London - New York 1927 - 1928 (The Loeb Classical Library).
- Hdt. (Herodotos, *Historiai*)
Kullanılan Metin ve Çeviriler: Herodotus, *The Persian Wars*. Trans.: A. D. Godley, vols. I-IV. London - New York 1975 (The Loeb Classical Library).
Herodotos, *Herodot Tarihi*. Çev.: M. Ökmen – A. Erhat. İstanbul 1991².
- Hippokr. *Ent. Path.* (= Hippokrates, *Peri ton Entos Pathon*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *Hippocrates*. Trans.: P. Potter, vol. VI. Cambridge, Massachusetts - London 1988 (The Loeb Classical Library).
- Hippokr. *Nous.* (= Hippokrates, *Peri Nouson*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *Hippocrates*. Trans.: P. Potter, vol. VI. Cambridge, Massachusetts - London 1988 (The Loeb Classical Library).
- Hom. *Il.* (= Homeros, *Ilias*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: Homeros, *İlyada*. Çev. A. Erhat – A. Kadir. İstanbul 1993⁷.

- Hom. *Od.* (= Homeros, *Odyseia*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: Homeros, *Odyseia*. Çev. A. Erhat – A. Kadir. İstanbul 1988⁶.
- Hor. *Odes* (= Quintus Horatius Flaccus, *Odes*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *Horace Odes*. Trans.: D. West, vols. I-III. Oxford 1995-2002.
- Iust. (= Marcus Iulianus Iustinus, *M. Iuliani Iustini Epitoma Historiarum Philippicarum Pompei Trogi*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *Epitome of the Philippic History of Pompeius Trogus*. Trans.: J. C. Yardley. Intr.: R. Develin. Atlanta 1994.
- Ksen. *Anab.* (= Ksenophon, *Anabasis*)
Kullanılan Metin ve Çeviriler: Ksenophon, *Onbinlerin Dönüşü*. Çev.: T. Gökçöl. İstanbul 1998².
Ksenophon, *Anabasis*. Trans.: C. L. Brownson, vols. I-VII. Cambridge, Massachusetts - London 1968 (The Loeb Classical Library).
- Liv. (= Titus Livius, *Ab Urbe Condita*)
Kullanılan Metin ve Çeviriler: Titus Livius, *Roma Tarihi: Şehrin Kuruluşundan İtibaren*. Çev.: S. Şenbark. İstanbul 1992 vdd.
Livy, *From the Founding of the City*. Trans.: A. C. Schlesinger, vols. I-XIV. London - New York 1967 (The Loeb Classical Library).
- Mela (= Pomponius Mela, *De Chorographia*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *Pomponius Mela's Description of the World*. Trans.: F. E. Romer. Ann Arbor 1998.
- Memnon (= Memnon)
Kullanılan Metin ve Çeviri: Memnon, *Herakleia Pontike Tarihi*. Çev.: M. Arslan. İstanbul 2007.
- Opp. *hal.* (= Oppianos, *Halieutika*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *Oppian, Collothus, Tryphiodorus*. Trans.: A. W. Mair – D. Litt. London - New York 1928 (The Loeb Classical Library).
- Ovid. *Tri.* (= Ovidius, *Tristia*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: P. Ovidius Naso, *Tristia*. Trans.: A. L. Wheeler, vol. I. Cambridge, Massachusetts - London 1939.
- Paus. (= Pausanias, *Periegesis tes Hellados*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *Pausanian Description of Greece*. Trans.: W. H. Jones, vols. I-V. London - New York 1918-1935 (The Loeb Classical Library).
- Philostr. *de Imag.* (= Philostratus "Yaşlı", *Imagines*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: Philostratus, *Imagines*. Trans.: A. Fairbanks. London - New York 1931 (The Loeb Classical Library).
- Pind. *Nem.* (= Pindaros, *Nemeian*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: Pindaros, *Nemeian Odes*. Trans.: W. H. Race. Cambridge, Massachusetts - London 1997 (The Loeb Classical Library).
- Pind. *Pyth.* (= Pindaros, *Pythian*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: Pindaros, *Pythian Odes*. Trans.: W. H. Race. Cambridge – Massachusetts - London 1997 (The Loeb Classical Library).

- Platon *Phaid.* (= Platon, *Phaidon*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: Platon, *Phaedo*. Trans.: H. N. Fowler. Cambridge – Massachusetts - London 1966 (The Loeb Classical Library).
- Plin. *nat.* (= G. Plinius Secundus “Yaşlı”, *Naturalis Historia*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: Pliny, *Natural History*. Trans.: H. R. Rackham, W. H. S. Jones – D. E. Eichholz, vols. I-X. Cambridge, Massachusetts - London 1938 - 1971 (The Loeb Classical Library).
- Plut. *Artax.* (= Plutarkhos, *Bioi Paralleloi, Artaxerxes*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *Plutarch's Lives*. Trans.: B. Perrin, vols. I-XI. London - New York 1959 (The Loeb Classical Library).
- Plut. *Luc.* (= Plutarkhos, *Bioi Paralleloi, Lucullus*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *Plutarch's Lives*. Trans.: B. Perrin, vols. I-XI. London - New York 1959 (The Loeb Classical Library).
- Plut. *Pomp.* (= Plutarkhos, *Bioi Paralleloi, Pompeius*)
Kullanılan Metin ve Çeviriler: *Plutarch's Lives*. Trans.: B. Perrin, vols. I-XI. London - New York 1959 (The Loeb Classical Library).
Plutarkhos, *Bioi Paralleloi: Agesilaos & Pompeius Giriş, Değerlendirme ve Açıklayıcı Notlar*. Çev.: N. Tüner Önen. Antalya 2015.
- Plut. *Sull.* (= Plutarkhos, *Bioi Paralleloi, Sulla*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *Plutarch's Lives*. Trans.: B. Perrin, vols. I-XI. London - New York 1959 (The Loeb Classical Library).
- Plut. *Thes.* (= Plutarkhos, *Bioi Paralleloi, Theseus*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *Plutarch's Lives*. Trans.: B. Perrin, vols. I-XI. London - New York 1959 (The Loeb Classical Library).
- Polyain *Strat.* (= Polyainos, *Strategemata*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: Polyainos, *Stratagems of War*. Trans.: R. Shepherd. Chicago 1974.
- Polyb. (= Polybios, *Historiai*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: Polybios, *The Histories*. Trans.: W. R. Paton, vols. I-VI. Cambridge – Massachusetts - London 1922 vd. (The Loeb Classical Library).
- Pomp. Trog. *prolog.* (= Pompeius Trogus, *Prologues*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *Prologues to the Philippic History of Trogus*. Trans.: J. C. Yardley. Intr.: R. Develin. Atlanta 1994.
- Prokop. *Aed.* (= Prokopios, *de Aedificiis*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: Prokopios, *On Buildings*. Trans.: H. B. Dewing – G. Downey. Cambridge - Massachusetts 1940 (The Loeb Classical Library).
- Prokop. *de Bell.* (= Prokopios, *de Bellis*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: Prokopios, *History of the Wars*. Trans.: H. B. Dewing. London - New York 1928 (The Loeb Classical Library).
- Ps.-Scymnus
Kullanılan Metinler: *The Tradition of the Minor Greek Geographers*. Ed. A. Diller. Lancaster - Oxford 1952. *Sub Titulo Orbis Descriptio*. Ed. C. Müller, *Geographi Graeci Minores I*. Paris (1990²) 196-237.
- Ps-Plut. *de fluv.* (= Pseudo-Plutarkhos, *de Fluviis*)

- Kullanılan Metinler: Pseudo-Plutarchus, *De Fluviis*. Ed. K. Müller, *Geographi Graeci Minores* II. Paris (1990²) 637-665.
 (= Claudios Ptolemaios, *Geographika Hyphegegis*)
- Ptol. *geogr.* Kullanılan Metin: Claudius Ptolemy, *The Geography*. Trans.: E. L. Stevenson. New York 1991².
- Q. Smyrn. (= Quintius Smyrnaeus, *The Fall of Troy*)
 Kullanılan Metin ve Çeviri: Quintius Smyrnaeus, *The Fall of Troy*. Trans.: A. S. Way. London 1984 (The Loeb Classical Library).
- Sallust. *Hist.* (= Sallustius, *Historiae*)
 Kullanılan Metin ve Çeviri: *Sallust*. Trans.: J. C. Rolfe. London - New York 1921 (The Loeb Classical Library).
- Sen. *ad Helv.* (= L. Annaeus Seneca, *De Consolatione ad Helviam Matrem*) Kullanılan Metin ve Çeviri: L. Annaeus Seneca, *Annem Helvia'ya Teselli*. Çev.: R. Kayapınar – A. Sönmez. İstanbul 2014.
- Sen. *Med.* (= L. Annaeus Seneca, *Medea*)
 Kullanılan Metin ve Çeviri: L. Annaeus Seneca, *Seneca's Tragedies*, Trans.: F. J. Miller. London - New York 1917 (The Loeb Classical Library).
- Skylaks *Periplous* (= Skylaks, *Periplus Scylacis*)
 Kullanılan Metin: Skylax, *Periplus Scylacis*. Ed. C. Müller. *Geographi Graeci Minores* I. Paris (1990²) 15-96. Pseudo-Skylaks, *Periplous*. Çev.: M. Arslan. *MJH* II/1 (2012), 239-257.
- Steph. Byz. *Ethnika* (= Stephanos Byzantios, *Ethnika*)
 Kullanılan Metin: Stephani Byzantii, *Ethnikon: A Geographical Lexicon on Ancient Cities, Peoples, Tribes and Toponyms*. Ed. A. Meineke. Chicago 1992.
- Strab. (= Strabon, *Geographika*)
 Kullanılan Metin ve Çeviriler: *The Geography of Strabo*. Trans.: H. L. Jones, vols. I-VIII. London - New York 1917-1932 (The Loeb Classical Library).
 Strabon, *Coğrafya*. Çev.: A. Pekman. İstanbul 2000.
- Tac. *hist.* (= Tacitus, *Historia*)
 Kullanılan Metin ve Çeviri: Tacitus, *The Histories*. Trans.: C. H. Moore – J. Jackson, vols. I-III. Cambridge, Massachusetts - London 1962 (The Loeb Classical Library).
- Theophr. *hist. plant.* (= Theophrastus, *Historia Plantarum*)
 Kullanılan Metin ve Çeviri: Theophrastus, *Enquiry into Plants*. Trans.: A. Hort, vols. I-II. London - New York 1916 (The Loeb Classical Library).
- Val. Flac. (= C. Valerius Flaccus, *Argonauticon*)
 Kullanılan Metin ve Çeviri: C. Valerius Flaccus, *Argonautica*. Trans.: W. J. H. Mozley. Cambridge – Massachusetts - London 1939 (The Loeb Classical Library).
- Varro *rust.* (= Marcus Terentius Varro, *Rerum Rusticarum*)
 Kullanılan Metin ve Çeviri: Marcus Terentius Varro, *On Agriculture*. Trans.: W. D. Hooper – A. M. Litt. Cambridge - Massachusetts 1934 (The Loeb Classical Library).
- Verg. *Aen.* (= Vergilius, *Aeneis*)

- Kullanılan Metin ve Çeviriler: *Virgil, Eclogues, Georgics, Aenid, the Minor Poems*. Trans.: H. Fairclough, vols. I-II. Cambridge, Massachusetts - London 1966 - 1967 (The Loeb Classical Library).
Vergilius, *Aeneas*. Çev.: İ. Z. Eyuboğlu. Ankara 1995.
(= Vergilius, *Georgica*)
- Verg. *Georg.*
Kullanılan Metin ve Çeviri: Virgil, *Eclogues, Georgics, Aenid, the Minor Poems*. Trans.: H. Fairclough, vols. I-II. Cambridge, Massachusetts - London 1966-1967 (The Loeb Classical Library).
- Modern Kaynaklar**
- Allen 1947 W. S. Allen, "The Name of the Black Sea in Greek". *CQ* XLI (1947) 86-88.
- Anderson 1903 J. G. C. Anderson, *Studia Pontica I: A Journal of Exploration in Pontos*. Bruxelles 1903.
- Anderson *et al.* 1910 J. G. C. Anderson – F. Cumont – H. Gregory, *Studia Pontica III: Recueil des inscriptions grecques et latines du Pont et de l'Arménie*. Bruxelles 1910.
- Arslan 2000 M. Arslan, "Kolkhis Bölgesi'nin Tarihi Coğrafyasına İlişkin Bazı Notlar". *Arkeoloji Sanat* 97 (2000) 26-40.
- Arslan 2005 M. Arslan, *Arriani Periplus Ponti Euxini= Arrianus'un Karadaeniz Seyahati*. Çev. - Yor. M. Arslan. İstanbul 2005.
- Arslan 2006 M. Arslan, "Pontos'tan Karadeniz'e Bir Adlandırmanın Ardındaki Önyargılar, Varsayımlar ve Gerçekler". *Olba* XIV (2006) 75-92.
- Arslan 2007 M. Arslan, *Mithradates Eupator VI: Roma'nın Büyük Düşmanı*. İstanbul 2007.
- Arslan 2010 M. Arslan, *İstanbul'un Antikçağ Tarihi: Klasik ve Hellenistik Dönemler*. İstanbul 2010.
- Atasoy 1997 S. Atasoy, *Amisos: Karadeniz Kıyısında Antik Bir Kent*. Samsun 1997.
- Avram *et al.* 2004 A. Avram – J. Hind – G. Tsetskhladze, "The Black Sea Area". Eds. H. M. Hansen – T. H. Nielsen, *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*. Oxford (2004) 924-974.
- Ballestor-Pastor 2001-2002 L. Ballestor-Pastor, "Pharnaces I. of Pontus and the Kingdom of Pergamum". *Talanta* XXXII-XXXIII (2000-2001) 61-66.
- Bekker-Nielsen – Jensen 2015 T. Bekker-Nielsen – M. Jensen, "Two Pontic Rivers". *Cedrus* III (2015) 231-242.
- Bisset 1971 K. A. Bisset, "Who Were the Amazons?". *Greece & Rome* 18/2 (1971) 150-151.
- Boardman 1999⁴ J. Boardman, *The Greeks Overseas*. London 1999⁴.
- Braund – Braund 2000 D. Braund – D. Braund, "Map 88 Caucasia". Ed. R. J. A. Talbert, *Barrington Atlas of Greek and Roman World*. New Jersey (2000) 1255-1267.
- Braund 1994 D. Braund, *Georgia in Antiquity: A History of Colchis and Transcaucasian Iberia 550 BC-AD 562*. Oxford 1994.
- Braund *et al.* 2000 D. Braund, T. Sinclair – D. Braund, "Map 87 Pontus-Phasis". Ed. R. J. A. Talbert, *Barrington Atlas of Greek and Roman World*. New Jersey (2000) 1226-1242.
- Brosius 1998 M. Brosius, "Artemis Persike and Artemis Anaitis". Eds. M. Brosius – A. Kuhrt, *Achaemenid History Vol. XI*. Leiden (1998) 226-238.
- Broughton 1938 T. R. S. Broughton, *An Economic Survey of Ancient Rome*. Baltimore

- 1938.
- Brown 1971 J. P. Brown, "Peace Symbolism in Ancient Military Vocabulary". *Vetus Testamentum* 21/1 (1971) 1-23.
- Bryer – Winfield 1985 A. Bryer – D. Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos I-II*. Washington 1985.
- Budin 2008 S. L. Budin, *The Myth of Sacred Prostitution in Antiquity*. New York 2008.
- Bursa 2007 P. Bursa, *Antikçağ'da Anadolu'da Balık ve Balıkçılık*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi. İstanbul 2007.
- Carpenter 1948 R. Carpenter, "The Greek Penetration of the Black Sea". *AJA* 52/1 (1948) 1-10.
- Casson 1986² L. Casson, *Ships and Seamanship in the Ancient World*. Princeton 1986².
- Cook 1914 A. B. Cook, *Zeus: A Study in Greek Religion* I. Cambridge 1914.
- Corsten 1991 T. Corsten, "Herodot I. 131 und die Einführung des Anahita in Lydien". *IA* 26 (1991) 163-180.
- CRAI *Comptes Rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres*. Paris 1857-2013.
- Cramer 1971 J. A. Cramer, *A Geographical Description of Asia Minor* Vol. I. Amsterdam 1971.
- Cumont – Cumont 1906 F. Cumont – E. Cumont, *Studia Pontica II: Voyage d'exploration Archéologique dans le Pont et la Petite Arménie*. Bruxelles 1906.
- Cumont 1894 F. Cumont, "Anaitis". *REI* (1894) 2030-2031.
- Cumont 1908 F. Cumont, "Anahita". Ed. J. Hastings, *Encyclopaedia of Religion and Ethics* Vol. I. Edinburgh (1908) 414-415.
- Curtis 1911 W. E. Curtis, *Around the Black Sea*. New York 1911.
- Curtis 2001 R. I. Curtis, *Ancient Food Technology*. Leiden – Boston - Köln 2001.
- Çapar 1995 Ö. Çapar, "Yerli Bir Anadolu Tanrıçası: Ma". *DTCFD* XXXVII 1/2 (1995) 583-599.
- Danoff 1962 M. Danoff, "Pontos Euxeinos". *RE Suppl.* IX (1962) 866-1175.
- De Angelis 2010 F. De Angelis, "Colonies and Colonization, Greek". *The Oxford Encyclopedia of Ancient Greece and Rome II*. Oxford (2010) 251-256.
- De Blois 2007 F. De Blois, "The Name of the Black Sea". Eds. M. Macuch – M. Maggi – W. Sundermann, *Iranica: Iranian Languages and Texts from Iran and Turan*. Wiesbaden (2007) 1-8.
- De Jong 1997 A. De Jong, *Traditions of the Magi: Zoroastrianism in Greek and Latin Literature*. New York 1997.
- Drews 1976 R. Drews, "The Earliest Greek Settlements on the Black Sea". *JHS* 96 (1976) 18-31.
- Drexler 1896 W. Drexler, "Men". Eds. M. L. Roscher – W. H. Roscher, *Ausführliches Lexikon der Griechischen und Römischen Mythologie* II/2. Leipzig (1896) 1894-2270.
- Dunbabin 1948 T. J. Dunbabin, "Early History of Corinth". *JHS* 68 (1948) 59-69.
- Efe 1996 R. Efe, "Kızılıрмаğın Akım ve Rejim Özellikleri". *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Öneri* 4/1 (1996) 39-60.
- Eliade 2003 M. Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*. Çev.: L. Arslan. İstanbul 2003.
- Erciyas 2001 D. B. A. Erciyas, *Studies in the Archaeology of Hellenistic Pontus: The Settlements, Monuments and Coinage of Mithradates VI and his*

- Predecessors*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of Cincinnati. Cincinnati 2001.
- Erzen 1953 A. Erzen, "Ay Tanrısı Men'in Adı ve Menşei Hakkında". *Belleten* XVII/65 (1953) 1-14.
- Fleischer 2009 R. Fleischer, "The Rock-Tombs of the Pontic Kings in Amaseia (Amasya). Ed. J. M. Højte, *Mithridates VI and the Pontic Kingdom*. Gylling (2009) 109-119.
- French 1996 D. H. French, "Amasian Notes 5. The Temenos of Zeus Stratiotes at Yassiçal". *EA* 27 (1996) 75-192.
- Frye 1992 R. Frye, "Assyria and Syria: Synonyms". *Journal of Near Eastern Studies* 51/4 (1992) 281-285.
- Ghirsman 1951 R. Ghirsman, *Iran, From the Earliest Times to the Islamic Conquest*. Boston 1951.
- Ghita 2010 C. Ghita, *Achaemenid and Greco-Macedonian Inheritances in the Semi-Hellenised Kingdoms of Eastern Asia Minor*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of Exeter. Exeter 2010.
- Gray et al. 1930 B. Gray, M. Cary – D. Litt, "The Later Influence of the Zoroastranism". *CAH*. IV. Cambridge (1930) 211-212.
- Greaves 2002 A. M. Greaves, *Miletos: A History*. New York 2002.
- Greaves 2007 A. M. Greaves, "Milesians in the Black Sea: Trade, Settlement and Religion". Eds. J. Lund – V. Gabrielsen, *The Black Sea in Antiquity. Regional and Interregional Economic Exchanges*. Aarhus (2007) 9-21.
- Halliday 1923 W. R. Halliday, "Mossynos and Mossynokoi". *The Classical Review* 37/5-6 (1923) 105-107.
- Hamilton 2013 W. J. Hamilton, *Küçük Asya*. Çev.: K. Toraman. Ankara 2013.
- Hansen Nielsen 2004 H. M. Hansen – T. H. Nielsen, *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*. Oxford 2004.
- Hardie 1912 M. M. Hardie, "The Shrine of Men Askaenos at Psidian Antioch". *JHS* XXXII (1912) 111-140.
- Hardwick 1990 L. Hardwick, "Ancient Amazons – Heroes, Outsiders or Women?". *G&R* 37/1 (1990) 14-36.
- Herrmann 1933 A. Herrmann, "Μοσχικά ὄρη". *RE* XVI.1 (1933) 344.
- Hind 1994 J. G. F. Hind, "Mithridates". *CAH*. IX. (1994) 129-164.
- Hirschfeld 1894 G. Hirschfeld, "Amazoneion". *RE* I (1894) 1753-1754.
- Højte 2005 J. M. Højte, "The Archaeological Evidence for Fish Processing in the Black Sea Region". Eds. T. Bekker-Nielsen, *Ancient Fishing and Fish Processing in the Black Sea Region*. Aarhus (2005) 133-161.
- Işık 2001 A. Işık, *Antik Kaynaklarda Karadeniz Bölgesi*. Ankara 2001.
- Jaoshvili 2002 S. Jaoshvili, *The Rivers of the Black Sea*. Copenhagen 2002.
- Jones 1971² A. H. M. Jones, *The Cities of the Eastern Roman Provinces*. New York 1971².
- Kellens 2002-2003 J. Kellens, "Le problème avec Anāhitā". *Orientalia Suecana* LI-LII (2002-2003) 317-326.
- Kınacı 2012 M. Kınacı, "Eski Yunan Dünyası'nda Müzik ve Müzisyenler". *Doğu Batı* 62 (2012) 11-27.
- Kınacı 2014 M. Kınacı, "I. Pharnakes'in Pergamon Krallığı'na Karşı Savaşı". *Cedrus* II

- (2014) 203-223.
- Kind 1931 E. Kind, "Stratios". *RE* IV.1 (1931) 256-263.
- King 2008 C. King, *Karadeniz*. Çev.: Z. Kılıç. İstanbul 2008.
- Koromila 1991 M. Koromila, *The Greeks in the Black Sea: From the Bronze Age to the Early Twentieth Century*. Athens 1991.
- Labaree 1957 W. B. Labaree, "How the Greeks Sailed into the Black Sea". *AJA* 61/1 (1957) 29-33.
- Lane 1964 E. N. Lane, "A Re-Study of the God Men, Part I: The Epigraphic and Sculptural Evidence". *Berytus* XV (1964) 13-47.
- Lane 1968 E. N. Lane, "A Re-Study of the God Men, Part II: The Numismatic and Allied Evidence". *Berytus* XVII (1968) 13-47.
- Lane 1968 E. N. Lane, "A Re-Study of the God Men, Part III: Conclusion". *Berytus* XVII (1968) 81-106.
- Lane 1990 E. N. Lane, "Men: A Neglected Cult of Roman Asia Minor". *ANRW* II 18/3 (1990) 2161-2174.
- Lesky 1931 A. Lesky, "Men". *RE* XV.1 (1931) 689-697.
- Liddell – Scott 1996 H. G. Liddell – R. Scott, *Greek-English Lexicon, with a Revised Supplement*. Oxford 1996.
- Lindsay 2005 H. Lindsay, "Amasya and Strabo's Patria in Pontus". Eds. D. Dueck – H. Lindsay – S. Potheary, *Strabo's Cultural Geography*. New York (2005) 180-200.
- Lordkipanidze 1983 O. D. Lordkipanidze, "The Greco-Roman World and Ancient Georgia (Colchis and Iberia)". *de l'École Française de Rome* 67 (1983) 123-144.
- Lund – Gabrielsen 2007 J. Lund – V. Gabrielsen, "A Fishy Business. Transport Amphorae of the Black Sea Region as a Source for the Trade in Fish and Fish Products in the Classical and Hellenistic Periods". Eds. J. Lund – V. Gabrielsen, *The Black Sea in Antiquity. Regional and Interregional Economic Exchanges*. Aarhus (2007) 161-169.
- Magie 1950 D. Magie, *Roman Rule in Asia Minor to the End of the Third Century after Christ, Volumes I-II*. Princeton 1950.
- Malandra 1983 W. W. Malandra, *An Introduction to Ancient Iranian Religion*. Minneapolis 1983.
- Marcovich 1996 M. Marcovich, "From Ishtar to Aphrodite". *Journal of Aesthetic Education* 30/2 (1996) 43-59.
- Marek 1993 C. Marek, *Stadt, Ara und Territorium in Pontus-Bithynia und Nord-Galatia*. Tübingen 1993.
- Maxwel-Hyslop 1974 K. R. Maxwel-Hyslop, "Assyrian Sources of Iron. A Preliminary Survey of Historical and Geographical Evidence". *Iraq* 36 1/2 (1974) 139-154.
- Mayor 2014 A. Mayor, *The Amazons: Lives and Legends of Warrior Woman across the Ancient World*. Princeton 2014.
- McGing 2014 B. McGing, "Iranian Kings in Greek Dress? Cultural Identity in the Mithradatid Kingdom of Pontus". Ed. T. Bekker-Nielsen, *Space, Place and Identity in Northern Anatolia*. Stuttgart (2014) 21-38.
- Minns 1913 E. H. Minns, *Scythians and Greeks: A Survey of Ancient History and Archaeology on the North Coast of the Euxine from the Danube to the Caucasus*. Cambridge 1913.

- Mitchell 2002 S. Mitchell, "In Search of the Pontic Community in Antiquity". *Proceedings of the British Academy: Representation of Empire, Rome and the Mediterranean World* 114 (2002) 35-64.
- Moorhouse 1940 A. C. Moorhouse, "The Name of the Euxine Pontus". *CQ* XXXIV (1940) 123-128.
- Moorhouse 1948 A. C. Moorhouse, "The Name of the Euxine Pontus Again". *CQ* XLII (1948) 59-60.
- Munro 1901 J. A. R. Munro, "Roads in Pontus, Royal and Roman". *JHS* 21 (1901) 52-66.
- Oktan 2008 M. Oktan, "Roma Cumhuriyet Dönemi'nde Pontos'da Yapılan Düzenlemeler". *Anadolu (Anatolia)* 34 (2008) 47-75.
- Olshausen – Biller 1984 E. Olshausen – J. Biller, *Historisch-Geographische Aspekte der Geschichte des Pontischen und Armenischen Reiches. Teil I: Untersuchungen zur Historischen Geographie von Pontos unter den Mithradatiden. Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients 29/1 Reihe B (Geisteswissenschaften)*. Wiesbaden 1984.
- Olshausen 1974 E. Olshausen, "Zum Hellenisierungsprozess am Pontischen Königshof". *Ancient Society* 5 (1974) 153-170.
- Olshausen 1978 E. Olshausen, "Pontos (2)". *RE Suppl.* XV (1978) 396-442.
- Olshausen 1987 E. Olshausen, "Der König und die Priester. Die Mithradatiden im Kampf um die Anerkennung ihrer Herrschaft in Pontos". Ed. E. Olshausen, *Stuttgarter Kolloquium zur Historischen Geographie des Altertums 1 (Geographica Historica 4)*. Stuttgart (1987) 187-205.
- Olshausen 1990 E. Olshausen, "Götter, Heroen und ihre Kulte in Pontos: Ein Erster Bericht". *ANRW* II 18/3 (1990) 1865-1906.
- Olshausen 2014 E. Olshausen, "Pontos: A Profile of a Landscape". Ed. T. Bekker-Nielsen, *Space, Place and Identity in Northern Anatolia*. Stuttgart (2014) 39-48.
- Opait 2007 A. Opait, "A Weighty Matter: Pontic Fish Amphorae". Eds. J. Lund – V. Gabrielsen, *The Black Sea in Antiquity. Regional and Interregional Economic Exchanges*. Aarhus (2007) 101-122.
- Papanghelis 1982 T. D. Papanghelis, "A Note on Catullus 68, 156-157". *Quaderni Urbinati di Cultura Classica* 11 (1982) 139-149.
- Peake 1933 H. Peake, "The Origin and Early Spread of Ironworking". *Geographical Review* 23/4 (1933) 639-652.
- Perdrizet 1896 P. Perdrizet, "Men". *BCH* XX (1896) 55-106.
- Poellauer 2000 G. Poellauer, *Latest Investigations in the Homeland of the Amazons at the River Thermodon*. Klagenfurt 2000.
- Ricl 2002 M. Ricl, "The Cult of the Iranian Goddess Anahita, Before and After Alexander". *Antiquite Vivante* 52 (2002) 197-210.
- Roebuck 1985 C. Roebuck, *Ionian Trade and Colonisation*. New York 1985.
- Rollinger 2006a R. Rollinger, "Assyrios, Syrios, Syros und Leukosyros". Eds. H. Halm – W. Röllig, *Die Welts des Orients*. Göttingen (2006) 73-83.
- Rollinger 2006b R. Rollinger, "The Terms Assyria and Syria Again". *Journal of Near Eastern Studies* 51/4 (2006) 281-285.
- Rostovtzeff 1932 M. I. Rostovtzeff, "Pontus and Its Neighbours: The First Mithridatic War". *CAH*. IX. (1932) 211-236.
- Ruge 1926 W. Ruge, "Lithros". *RE* XIII.1 (1926) 776.

- Ruge 1927 W. Ruge, "Skydises". *RE* III.1 (1927) 617-618.
- Ruge 1934 W. Ruge, "Theches". *RE* V.2 (1934) 1600-1601.
- Ruge 1950 W. Ruge, "Pimolisa". *RE* XX.2 (1950) 1386-1387.
- Ruge 1985 W. Ruge, "Appaitai". *RE* II.1 (1895) 191.
- Saadi-Nejad 2013 M. Saadi-Nejad, "Arəduuī Sūrā Anāhitā". *AIIV-V* (2013) 253-274.
- Shepherd 1980 D. Shepherd, "The Iconography of Anāhitā". *Berytus* 28 (1980) 47-86.
- Smith 1854 W. Smith, *Dictionary of Greek and Roman Geography I-II*. London 1854.
- SNG *Sylloge Nummorum Graecorum*. London.
- Soylu – Gönüloğulları 2003 E. N. Soylu – A. Gönüloğulları, "Phytoplankton and Seasonal Variations of the River Yeşilirmak, Amasya, Turkey". *Turkish Journal of Fisheries and Aquatic Sciences* 3 (2003) 17-24.
- Sökmen 2005 E. Sökmen, *Temple States' of Pontus: Comana Pontica and Zela*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi. Ankara 2005.
- Sökmen 2009 E. Sökmen, "Characteristic of the Temple States of Pontos". Ed. J. M. Højte, *Mithradates VI and Pontic Kingdom*. Gylling (2009) 273-283.
- Sümmerer 2014 L. Sümmerer, "Topographies of Worship in Northern Anatolia". Ed. T. Bekker-Nielsen, *Space, Place and Identity in Northern Anatolia*. Stuttgart (2014) 189-214.
- Şahin 2001 N. Şahin, *Zeus'un Anadolu Kültleri*. İstanbul 2001.
- Şaroğulları 2010 G. Şaroğulları, *Kappadokia, Pontos, Paphlagonia ve Kilikia Bölgeleri'nin Dağları*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi. Antalya 2010.
- Talbert 2000 R. J. A. Talbert, *Barrington Atlas of the Greek and Roman World*. Princeton 2000.
- Todua 1990 T. Todua, *Colchis in the System of the Kingdom of Pontus*. Tbilisi 1990.
- Tsetsckhladze 1994 G. R. Tsetsckhladze, "Colchians, Greeks and Achaemenids in the 7th-5th Centuries BC: A Critical Look". *Klio* 76 (1994) 78-102.
- Tsetsckhladze 2002 G. R. Tsetsckhladze, "Ionians Abroad". Eds. G. R. Tsetsckhladze – A. M. Snodgrass, *Greek Settlements in the Eastern Mediterranean and the Black Sea*. Oxford (2002) 81-96.
- Tsetsckhladze 2010 G. R. Tsetsckhladze, "Arkaik ve Klasik Dönemlerde Karadeniz'de Ticaret: Bazı Gözlemler". Eds. H. Parkins – C. Smith, *Ticaret, Tüccarlar ve Antik Kent*. Çev.: Ö. Harmanşah. Oxford 2002.
- Ünal 2013 A. Ünal, "Amazonların Eski Anadolu Kökenleri Hakkında Yeni Kaynak ve Gözlemler". *Cedrus* I (2013) 21-32.
- Waddington et al. 1976 W. H. Waddington, E. Babelon – T. Reinach, *Recueil Général Des Monnaies Grecques D'Asie Mineure*. New York 1976.
- West 2003 S. West, "The Most Marvellous of All Seas; The Greek Encounter with the Euxine". *G&RL/2* (2003) 151-167.
- Wiesehöfer 2003 J. Wiesehöfer, *Antik Pers Tarihi*. Çev.: M. A. İnci. İstanbul 2003.
- Wilkins 2005 J. Wilkins, "Fish as a Source of Food in Antiquity". Ed. T. Bekker-Nielsen, *Ancient Fishing and Fish Processing in the Black Sea Region*. Aarhus (2005) 20-30.
- Williamson 2014 C. G. Williamson, "Power, Politics, and Panoramas: Viewing the Sacred Landscape of Zeus Stratios near Amaseia". Ed. T. Bekker-Nielsen, *Space, Place and Identity in Northern Anatolia*. Stuttgart (2014) 175-188.

Wilson 1960

D. R. Wilson, *The Historical Geography of Bithynia, Paphlagonia and Pontos in the Greek and Roman Periods: A New Survey with Particular Reference to Surface Remains still Visible*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of Oxford. Oxford 1960.